

**UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ
TECHNOLOGICKÁ FAKULTA
Institut mezioborových studií Brno**

**Příčiny a projevy šikany mezi mladistvými svěřenci v zařízeních pro výkon
ústavní a ochranné výchovy**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Vedoucí bakalářské práce:
PhDr. Ivan Nedoma

Vypracoval:
Jan Dufek

Brno 2005

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „Příčiny a projevy šikany mezi mladistvými svěřenci v zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy“ zpracoval samostatně a použil jen literaturu uvedenou v seznamu literatury, který je v práci uveden.

.....
Jan Dufek

Poděkování

Děkuji panu PhDr. Ivanovi Nedomovi za velmi užitečnou metodickou pomoc, kterou mi poskytl při zpracování mé bakalářské práce.

Také bych chtěl poděkovat své přítelkyni Veronice za morální podporu a pomoc, kterou mi poskytla při zpracování mé bakalářské práce, a které si nesmírně vážím.

OBSAH

ÚVOD

1. Základní vymezení pojmu agrese

1.1. Agrese

1.2. Agresivita

1.3. Hostilita

2. Některé teorie agrese

2.1. Koncepce psychologické, sociálně psychologické

2.2. Psychoanalytický výklad agrese

2.3. Frustrační teorie agrese

2.4. Motivační teorie agrese

2.5. Teorie sociálního učení

2.6. Teorie sociálního vlivu

2.7. Etologická koncepce Lorenzova

2.8. Teorie chromozomálních aberací

3. Definice pojmu šikana

3.1. Definice šikany, příčiny a podmínky vzniku

3.2. Formy šikany, stupně intenzity

3.3. Důsledky šikany

4. Prostředí vzniku šikany

4.1. Osobnost agresora

4.2. Osobnost oběti

4.3. Sociální prostředí - zařízení pro výkon ústavní výchovy, ochranné výchovy a preventivně výchovné péče

4.4. Sociální prostředí – škola, rodina, vojenské prostředí, zaměstnání

5. Prevence šikany

5.1. Primární prevence

5.2. Sekundární prevence

5.3. Terciální prevence

ZÁVĚR

RESUMÉ

ANOTACE (CZ, AJ)

LITERATURA A PRAMENY

PŘÍLOHY

ÚVOD

Tato bakalářská práce je zaměřena na zpracování tématu týkajícího se sociálně patologického jevu a jeho možného ohrožení mladistvých v zařízeních ústavní a ochranné výchovy, na problém šikanování.

Sociálně patologické jevy, mezi které patří také zvýšená agrese a šikanování, jsou mezi dětmi a mladistvými značně rozšířený problém.

V posledním desetiletí se v naší společnosti hodně debatuje o nárůstu agresivity mladistvých. Objevují se stále nové sociálně patologické jevy a s nimi přibývá i zvyšování kriminality a brutality dětí a mládeže. Problematiky agresivity dětí a obtíže s jejím zvládnutím však nebyly tak neznámé ani v dřívější době.

Šikanování je společenský jev, který svým demoralizujícím vlivem vyvolává prostředí pro růst zločinnosti a který do sebe vtahuje i ty jedince, kteří by sami a ze své vůle žádný akt na jiných lidech nespáchali. Existuje tedy nebezpečí, že se tlaku šikany poddá i zcela obyčejný člověk. Svou roli zde hrají velmi silné skupinové fenomény, také vliv médií a přemíra násilí v nich. Nelze opomenout ani vliv společnosti, ve které se uplatňují hodnoty zaměřené na prosazení se, na agresivitu, ve které je hodnota lásky a soucitu devalvovaná.

Společenské klima je pro rozvoj sociálně patologických jevů dosti důležitý. V prostředí netolerance a akceptace násilí je snadné, aby při prvních projevech násilí došlo k jeho dalšímu rozvoji a růstu. Šikanování nahrává i tradiční pedagogický styl, klasické hierarchicko-autoritativní vedení třídy. Škola nemůže výrazněji zasahovat do dějů ve společnosti, ale může ovlivňovat alespoň své mikroklima, vztahy v něm a pokusit se negativní vlivy mírnit. Škola a rodina může přispívat k duchovnímu a morálnímu růstu dětí, tím že v nich bude podporovat to dobré a zároveň posilovat schopnost vzdorovat zlému.

Systém náhradní rodinné péče, který lépe respektuje potřeby dětí vyrůstat alespoň v relativně přirozeném rodinném prostředí, není v České republice dostatečně doceněn a podporován, ačkoli je v zákoně o rodině zakotveno, že náhradní rodinná péče má přednost před péčí ústavní. Vzhledem k tomu, že k šikaně a dalšímu patologickému chování dochází z velké části v uzavřených skupinách, je třeba položit si otázku, zda není chyba v systému, který nedovede využívat dané zákony ve prospěch dítěte? Proč není dítě umístěno do náhradní rodinné péče, když zákon o rodině upřednostňuje tuto péči před nařízením ústavní výchovy? Kde je vlastně začátek řetězce šikanování? Kdo jsou nositelé viru šikanování? Jsou to nějakí nenormální, těžce nemocní lidé, jsou úplně jiní než my a nemají s námi nic společného? V čem vlastně vězí kořeny šikanování?

1. Základní vymezení pojmu agrese

Přestože lidé stále žijí spolu, ve vztazích, svazcích, rodinách – ve společnosti a jsou schopni vzájemně komunikovat, spolupracovat a navzájem se podporovat, také si neustále a možná stále více a často i nadšeně ubližují. Vstupují do válek, hádají se, perou, vraždí. Šíření bolesti se nevyhýbá ani dětem, ani jinak znevýhodněným, slabším jedincům. Psychologie tohoto zla je nesmírně komplikovaná, mnohvrstevnatá a obsahuje tisíce možných vysvětlení, doložitelných fakt či pouhých dohadů, komplexně zpracovaných teorií i všeobecně známých pravd. Slovo agrese je nejčastěji považováno za ekvivalent všeho tohoto ubližování, ekvivalent příčiny zla (ať už jde o malá každodenní „zlíčka“ nebo o kruté zlo zasahující životy lidí), přitom však definice agrese – lidské agresivity - je v teorii agrese nejobtížnější a nejrozporuplnější.

Agrese znamená chování a to je individuálně rozdílné. Definice agrese tedy nejsou chybné, ale nemohou být nikdy úplné. Pokud se omezíme na popisné vymezení pojmu agrese můžeme identifikovat dvě různá emoční zabarvení, dva směry, které jsou protichůdné. Agrese může být totiž vysvětlována jak negativně – jako příčina zla, jako jednání směřující k přímému poškození druhého, tak pozitivně – jako aktivní snaha o dosažení vzdálených cílů, jako agonální chování. Pozitivní agrese je důležitá při prosazování sebe sama ve společnosti, která nepočítá a nezohledňuje všechna přání a potřeby každého konkrétního jedince a takové jsou téměř všechny společnosti. Inteligentní a potenciálně schopný člověk nenaplní své možnosti, chybí-li mu zdravá agresivita vedoucí k uskutečnění svých cílů a potřeb.

1.1. Agrese

Původní význam slova "agrese". Pochází z latinského slova "aggredi" = "ad gredi" a znamená "kráčet", "přibližovat se k někomu", "vejít ve styk". Jako přirozená hnací síla patří agrese k základnímu vybavení člověka. Je třeba ji usměrňovat, ale zároveň je nepostradatelná pro jeho lidský rozvoj. Bez agresí by se nerealizovaly pohnutky lidského jednání. Mohou probíhat podle pravidel, jež mohou vyvolávat konflikty nebo naučit vztahu.

Z původního významu slova není předem jasné, s jakými pocity, motivacemi a cílem jsou agrese jakožto aktivní "vzájemné přibližování" spojeny zda jde o setkání pozitivní nebo o ničivý útok. O původu agrese existují různé teorie, často kontroverzní. Všechny obsahují důležité aspekty, které mohou přispět k teorii agrese jako celku.

Agrese je jevem, který je v méně dramatické podobě součástí našeho každodenního života. Slovo agrese má ve vztahu k chování více významů. Chování přinášející ubližování, ničení a poškozování lze označit za agresi. V sociální psychologii se ofenzivní, dynamické a energické chování bez snahy ublížit jiné osobě označuje jako asertivita. P. Hartl při rozlišení **agrese a asertivity** definuje asertivitu jako schopnost se prosadit bez zjevné agresivity založené na dostatečném sebevědomí a agresi jako nepřátelství, útočnost či výbojnost v jednání. Asertivita je v podstatě slušná tj. nenásilná, práva druhého respektující instrumentální agresivita sloužící k sebeprosazování. Podle A. Sattera jde o umění něco jasně tvrdit, stát na svém slovu, přičemž se asertivita staví proti jakékoliv formě manipulace (skrytá agrese). Učí člověka jak s nadhledem, v klidu a bez agrese podobné manipulace odmítnout. Pokud člověk nedokáže říci v určitých situacích rozhodné ne, vzdává se svých práv a podřizuje se, stává se depresivním a rezignovaným, dochází k vlastnímu podceňování. Člověk se musí učit nejen kompromisům, ale i určité zdravé míře bojovnosti. Podle A. Storra děti neagresivních rodičů jsou více úzkostné než děti agresivních rodičů, protože jsou si méně jisté. Agresivitou musí člověk často překonávat svou závislost, získávat pocit sebejistoty a vědomí, že je sto bojovat za svá práva.

Definice agrese jako chování, které způsobuje škodu jiné osobě, se z psychologického hlediska v současnosti nepovažuje za dostatečnou. Například poškození jiné osoby způsobené náhodou nebo neopatrností by bylo podle této definice také agresi. To znamená, že vedle poškození existují ještě další znaky. Jedním z nich je záměr, kterému se přisuzuje největší význam. Z hlediska označení konkrétního chování jako agresivního je tedy rozhodující, jestli bylo vykonané záměrně, naschvál či cílevědomě. Proto se agrese nejčastěji definuje jako chování zaměřené na poškození, ublížení jiné osobě. Za určitých okolností však ani záměrné poškození nemusí být agresi. Příkladem je bolestivý zákrok lékaře, který vytrhnutý ze souvislostí, je záměrným způsobením bolesti. V tomto a mnohých dalších případech se za rozhodující považuje širší kontext, tvořený nadřazenými úmysly a očekáváním a také sociálními normami. Tyto souvislosti a některé další kontextové souvislosti umožňují odlišit definování agrese jako záměrného poškozování, které je zároveň porušením situačně relevantních norem. Závislost určení agrese na sociálních normách vysvětluje, proč se v určitých společnostech něco považuje za agresi, zatímco v jiných ne. Základním principem je tedy oddělení vhodného, přiměřeného a oprávněného chování od nevhodného, nepřiměřeného a neoprávněného chování, které překračuje rámec pravidel chování, které poškozují jinou osobu, je záměrné, porušuje situačně relevantní normy, není motivované snahou pomoci dané osobě.

Pro snazší pochopení fenoménu šikanování je nezbytné definovat kritéria a pojmem agrese a odlišit je od pojmu agresivita. Rozlišování různých typů a druhů agrese se liší, stejně jako

teoretické modely, které mají tuto problematiku zachytit a vyložit. V současnosti se však jako jednotící faktor zdůrazňuje rozdělení na agresi a agresivitu (Vymětal, 1994).

Agrese je pojem mnohoznačný, může mít různou podobu, různé příčiny i psychologické pozadí. Drvota chápe pojem agrese jako „destruktivní chování doprovázené afektem hněvu, vzteku či citem nepřátelství směřující k fyzickému zranění nebo ke zničení nějakého předmětu, zastupujícího překážku, či něco nenáviděného“ (Drvota, 1979, s.149).

Jinou definici agrese podává Nakonečný, jenž agresi chápe jako „tendenci k chování, jehož cílem je poškodit či zničit oběť nebo ještě úžeji organismus“ (Nakonečný, 1996, s.201).

Agrese je v širším slova smyslu chápána jako každé úmyslné poškození či zničení nějaké hodnoty, beztaktnost, bezohlednost, nadávky, podceňování, mimicko symbolické nebo slovní vyjadřování despektu vůči nějaké sociální skupině nebo vůči jednotlivci. V užším smyslu se pojem agrese kryje s fyzickým násilím nebo útokem.

Druhy agrese

Můžeme rozlišovat **ofenzivní** – útočnou nebo **defenzivní** – obrannou agresi. Lze ji dělit podle místa projevu na vnitřní a vnější, vnějškově projevovanou a pozorovatelnou, pak na agresi fyzickou nebo verbální.

Spurný (1996) popisuje agresi otevřenou, **přímou** – zaměřenou proti člověku, proti kterému agresor něco má, a kterého agresor přímo fyzicky nebo verbálně napadne. Agrese bývá také **nepřímá**, a to tehdy, jestliže se člověk obává trestu za agresi přímou nebo jestliže tuto přímou agresi povaha dané sociální situace znemožňuje. Nepřímá agrese bývá zaměřena proti hodnotám významným pro jedince, jedná se o přesunutou agresi, tedy vybití si vzteku na náhradním objektu agrese. Nepřímou verbální agresi představují také pomluvy, hostilní poznámky a žerty. Do této kategorie řadí Čermák (1999) i tzv. symbolickou agresi, která může být vyjádřena v kresbách, básních a jiných uměleckých dílech.

Spurný (1996) dále zmiňuje **imitativní agresi**, jako je například šikanování nováčků, jako nápodobu chování svých předchůdců.

Nejčastěji se agrese rozděluje na **instrumentální** a **afektivní** agresi. Afektivní agrese nebo také zlostná, impulzivní je typická svým reaktivním charakterem, souvisí s hostilitou a zlostí. Její výskyt předpokládá působení averzivního podnětu. Afektivní agrese obvykle není plánovaná. Afektivně agresivní jedinec subjektivně reaguje jen na jistý podnět, který v něm vyvolává hostilitu, zlost a impulzivní reakci ve sféře verbálního nebo fyzického chování (Lovaš, 1997, in Výrost, Slaměník). Instrumentální agresi definuje též autor jako vedlejší produkt dosahování jiných, neagresivních cílů. Je mezikrokem na cestě za něčím jiným. Instrumentálně agresivní

člověk nejedná obvykle pod vlivem zlosti, jeho ubližování není vyprovokované nevhodným chováním budoucí oběti, jako je tomu u afektivní agrese. Pokud jeho chování bylo účelné a dosáhl toho, co zamýšlel, má jedinec tendenci takové chování opakovat. Zlobná afektivní agrese směřuje k poškozování, popřípadě ničení svého objektu, cílem instrumentální agrese je pouze vyvinutí tlaku na její objekt. Zlobná agrese má podle Nakonečného (1997) zřejmě pudový původ, instrumentální agrese je naučená. S tím souvisí i další rozdíly objevující se v podmínkách, kdy není možné agresi projevit, kdy subjekt musí agresivní tendence a projev agrese v chování utlumit, protože by ho za projevenou agresi čekal trest. Zatímco utlumená zlobná agrese je přenášena na jakýkoliv objekt, který bývá nazýván „obětním beránkem“, utlumená instrumentální agrese se přenáší na objekty podobné fyzicky nebo významově.

Jako třetí typ agrese uvádí Lovaš (1997 in Výrost, Slaměník) tzv. **tyranizování** neboli šikanování, které je charakterizováno opakovaným ubližováním během jistého časového období, přičemž jeho typickým znakem je nerovnost v síle agresora a jeho oběti, která způsobuje, že se oběť neumí vůči opakovanému poškozování účinně bránit. Šikanování nemá reaktivní charakter jako afektivní agrese. Také většinou nebývá doprovázena zlostí. Je to chování, jehož bezprostředním cílem je ublížení. Nemá instrumentální hodnotu pro dosažení jiného konečného cíle. Ale můžeme o něm uvažovat jako o prostředku demonstrativní dominance a kontroly nad jinými.

Fromm (1997) zdůrazňuje rozdělení agrese do dvou základních typů na **agresi benigní** a **agresi maligní**. U benigní agrese jde o biologicky adaptivní agresi, jenž je reakcí na ohrožení životních zájmů, je programována, je společná zvířatům i lidem, není spontánní a sama se nehromadí, ale je reakcí na určitý podnět a má obranný charakter. Směřuje k odstranění ohrožení a to buď zmírněním nebo odstraněním jeho příčiny. Agrese maligní znamená destruktivitu a krutost, nepředstavuje obranu proti ohrožení, není naprogramovaná a objevuje se pouze u člověka. Je biologicky škodlivá, protože narušuje sociální struktury. Její hlavní projevy – vražda a krutost – poskytují potěšení, aniž by sloužily jinému cíli. Škodí nejen napadenému, ale i útočníkovi. Nejde o projev instinktivní agrese.

Existují další formy agresivního chování, jejichž příkladem by mohl být známý a poměrně rozšířený **vandalismus**, projevující se ničením parků, hřbitovů, telefonních automatů, soch a zaparkovaných automobilů nebo aktivitami sprejerů. Sklon k vandalismu projevují často lidé společensky vykořenění s komplexem bezmocnosti s vědomím, že je společnost odmítá. Vandalismus může být chápán jako „veřejné akceptování společenského odmítnutí“ a jako aktivní proces prezentovat se jako „obávaný outsider“. Jinak tu bezmocní dávají najevo, že nejsou tak zcela bezmocní a jejich destruktivní zloba se obrací hlavně proti symbolům uznávaných společenských hodnot, bohatství atd.

Je možné říci, že agrese nemá jen jedinou příčinu, ale je výsledkem kombinace více faktorů. Jedná se o vrozené biologické činitele, sociální a kulturní vlivy, které si osvojujeme učením. Svou roli zde také hraje lidské sebeřízení, které umožňuje rozhodnout se pro násilné či nenásilné chování. Závěrem lze konstatovat, že agrese, jenž zahrnuje širokou škálu projevů patří do přirozeného repertoáru lidského chování, má vrozený základ, ale její podoba se formuje během života a je ovlivněna sociálním prostředím.

1.2. Agresivita

Agresivita je pojímána v nejširším slova smyslu jako dispozice k agresivnímu chování. Člověk, který je nadán vysokou mírou agresivity, je často velmi snadno v nejrůznějších situacích náchylný jednat agresivně. Berkowitz (1995 in Atkinsonová a kol.).

Agresivitou je původní projevování agrese. Je tedy tendencí vykonat agresivní čin, chovat se agresivně a záměrně ubližovat. Používání termínu agresivita se v širším smyslu prolíná s asertivitou, pokud se jí označuje sebeprosazování v dosažení svých cílů a nebo tendence získat sociální dominanci. Vyvolávajícím podnětem je často frustrace, úzkost nebo vnitřní napětí.

Při definování pojmu agresivita se často vychází z rozlišení agresivity na destruktivní a konstruktivní. Průvodním znakem destruktivní agresivity je snaha ublížit či zničit. Představuje také sklon překračovat skupiny pravidel platných v soužití mezi lidmi, ničit věci ve zlomyslnosti nebo pro zábavu, nerespektovat soukromé vlastnictví a podvádět. Výrazná destruktivní agresivita je považována za poruchu osobnosti (Fromm, 1997). Protipólem destruktivní agresivity je agresivita konstruktivní, která je důležitá pro vývoj člověka, zejména v procesu individualizace. Důležité jsou zde agresivní pudy, které se učíme v průběhu celého lidského života zvládat a využívat. Obecně lze konstruktivní agresivitu chápat jako tu, která pomáhá rozvoji osobnosti, aniž by ničila a poškozovala druhé. Musíme však zdůraznit křehkost kritérií, které agresivitu rozlišují na konstruktivní a destruktivní.

1.3. Hostilita

Hostilita je vymezována jako negativní postoj k jedinci nebo k více lidem. Pro hostilního jedince je typické, že jiné lidi hodnotí téměř výlučně kriticky a negativně. Lze říci, že tak dává najevo svůj negativní vztah k nim.

Zatímco agrese se váže na konkrétní ublížení, hostilita je všeobecným nepřátelským, negativním postojem vůči lidem, který se nemusí projevit ublížením jiné osobě. Často vyvolána žárlivostí, závistí či chorobnými duševními pochody.

2. Teorie agrese

V současné době se stále zdůrazňuje snaha objasnit agresi na základě ovládnutí, redukce, kontroly a eliminaci agresivního chování ve společnosti. Zdůrazňuje se, v případě agresivity, spojení biologického základu spolu s psychosociálním vývojem osobnosti včetně specifických schopností dospělého člověka řídit sebe sama a činit svobodné rozhodnutí. Agresivita je zastoupena u každého jedince v různé míře a podobně jako mnoho dalších rysů lidského chování pravděpodobně vzniká na základě součinnosti několika různých faktorů.

2.1. Koncepce psychologické, sociálně psychologické

Agresivita má vrozený základ a z biologického hlediska má na jejím vzniku v osobnosti člověka vysoký podíl dědičnost, zároveň si ale její intenzitu a formu do jisté míry jedinec osvojuje během života, míra agresivity je determinována jak prostředím, tak i výchovou. U někoho se projevuje spíše otevřeně, u jiného více skrytě (příkladem skryté agresivity mohou být psychické formy násilí).

2.2. Psychoanalytický výklad agrese

Freudova psychoanalytická teorie považuje agresi za pud. Podle Freudovy rané psychoanalytické teorie je mnoho našich činů determinováno pudy, zvláště pudem sexuálním. Když je uspokojení tohoto pudu blokováno, dojde k vyvolání agresivního pudu. Pozdější teoretici psychoanalytické školy rozšířili tuto hypotézu frustrace – agrese do následujícího tvrzení: Vždycky když je zmařeno úsilí člověka dosáhnout jakéhokoliv cíle, dojde k vyvolání agresivního pudu, který motivuje chování směřující k poškození překážky (osoby nebo objektu), která vyvolává frustraci.

Existují dva kritické aspekty tohoto předpokladu: jeden je ten, že obvyklou příčinou agrese je frustrace, další je ten, že agrese má vlastnosti základního pudu – je formou energie, která trvá

dokud cíle není dosaženo a je vrozenou reakcí (hlad,sex a další základní pudy mají tyto vlastnosti). Zjistilo, že pudový aspekt hypotézy frustrace – agrese je obzvlášť sporný.

Výzkumy biologických základů agrese u zvířat poskytují přesvědčivější důkazy podporující existenci agresivního pudu. Některé studie ukazují, že mírná elektrická stimulace specifických oblastí hypotalamu vyvolává u zvířat agresivní chování, které vede dokonce k zabití. Když badatelé stimulovali implantovanými elektrodami hypotalamus kočky, zvíře vrčelo, naježilo srst, zornice se mu zúžily a pak zaútočilo na krysu nebo na jiný objekt umístěný do jeho klece. Stimulace jiné části hypotalamu vyvolává zcela odlišné chování. Místo těchto projevů vzteku se kočka chladně připlíží ke kryse a zabije ji.

U vyšších savců jsou takové instinktivní vzorce agrese kontrolovány mozkovou kůrou, a proto jsou více ovlivněny zkušenostmi. Agresivní chování opic není tedy automaticky vyvoláno stimulací hypotalamu, ale opice spíše berou ohled na prostředí a svoji minulou zkušenost. Lidé reagují podobně. Ačkoliv jsme vybaveni nervovými mechanismy spojenými s agresivním chováním, aktivace těchto mechanismů je obvykle pod kontrolou mozkové kůry (s výjimkou některých případů poškození mozku). U většiny lidí jsou četnost, se kterou vyjadřují agresi, způsob, jakým to dělají, a situace, ve kterých se agresivně projevují, značně determinovány zkušenostmi a sociálními vlivy.

Biologické základy agrese u lidí. Jeden biologický faktor, který může souviset s agresí u mužů je hladina testosteronu. Testosteron je samčí pohlavní hormon, který ovlivňuje vývoj samčích pohlavních orgánů a druhotných pohlavních znaků a který je spojen s agresí u opic. Nedávné studie ukazují, že rovněž u lidí jsou vyšší hladiny testosteronu spojeny s vyššími úrovněmi agresivity. Jedna rozsáhlá studie zahrnovala více než 4 400 amerických veteránů. Badatelé dali mužům různé psychologické testy, z nichž některé byly určeny k měření agresivity. Rovněž jim odebrali krevní vzorky, aby zjistili hladinu testosteronu. Muži, kteří měli vyšší hladiny testosteronu, měli častěji v anamnéze agresivní činy. Protože agresivní chování u mužů může občas vést k protispolečenskému chování, mohli bychom očekávat, že vyšší hladiny testosteronu by byly v Americe překážkou úspěchu. Muži s extrémě vysokými hladinami testosteronu měli častěji nízký společenský status (Dabbs a Morris,in Atkinsonová a kol., 1995).

Tyto nálezy poskytují určitý důkaz pro tvrzení, že agrese u lidí má biologické základy a že je pudem. Přesto je často v těchto studiích spojení mezi testosteronem a agresí slabé, k potvrzení tohoto vlivu je třeba velké množství pokusných osob, což ukazuje na potřebu hledat další determinanty agrese.

2.3. Frustrační teorie agrese

Další nejčastější reakcí na stresovou událost je vztek, který může vést k agresi. Tzv. teorie o agresi způsobené frustrací. V roce 1939 navrhl J. Dollard (in Atkinsonová a kol., 1995) a jeho kolegové pro zřejmé nelogičnosti v lidské agresivitě toto vysvětlení: k agresivnímu chování dojde tehdy, když jsme frustrováni ve svých snahách dosáhnout nějakého cíle nebo uspokojit nějakou potřebu. Když tedy máme uspokojeny své základní potřeby a daří se nám dosahovat svých cílů, nejednáme agresivně. Dlouhotrvající nebo intenzivní lidská agresivita ve společenských podmínkách deprivace a stresu vzniká tehdy, když člověk nemůže dosáhnout jednoduchých každodenních cílů – např. dlouhým čekáním ve frontě na jízdenku na vlak. J. Dollard formuloval svou myšlenku jasně – frustrace vždy vede k agresivnímu chování. Tuto hypotézu mnozí, jako L. Berkowitz nebo Bandura, kritizovali tvrzením, že ne vždy je agresivní chování způsobené frustrací.

Když děti zažijí frustraci, mají často vztek a chovají se agresivně. Výzkum ukázal, že agrese je pouze jednou z mnoha odpovědí na frustraci. Když jedno dítě vezme druhému hračku, druhé dítě pravděpodobně na to první zaútočí ve snaze získat hračku zpět. Dospělí obvykle svoji agresi vyjadřují spíše slovně než fyzicky; snáze se pohádají, než poperou. Přímá agrese vůči zdroji frustrace není vždy možná nebo rozumná. Občas je zdroj nejasný a nepostižitelný. Osoba neví, na koho nebo na co má zaútočit, ale cítí vztek a hledá objekt, na kterém by si tento pocit vybil. Někdy je jedinec, který frustraci způsobil, tak silný, že by útok byl nebezpečný. Když okolnosti zabraňují přímému útoku na oběť, vyvolávají frustraci, agrese může být přesunuta: agresivní jednání může být namířeno na nevinnou osobu nebo objekt místo na skutečnou příčinu frustrace. Muž, kterému jeho nadřízený ostře vytkl nedostatky v práci, si může vybit vztek na své rodině. Student, který má vztek na svého profesora, jenž ho nespravedlivě otnámkoval, může vybuchnout na svého spolubydlícího na koleji.

2.4. Motivační teorie agrese

Motivy agresivního chování se mohou navzájem kombinovat. Z hlediska motivace agresivního chování lze hovořit o následujících variantách:

- osobnostní motivy: chování vychází z agresivních tendencí osobnosti; jedinec je veden tím, že chce ublížit. V extrémní formě lze hovořit o anetické psychopatii.
- sexuální motivy: krutost je prostředkem k dosažení sexuálního objektu či sexuálního uspokojení
- politicko - ideologické motivy: podnětem je různost uvedených názorů a postojů
- rasové motivy: vycházejí z odlišnosti ras a jejich percepce
- sportovní motivy: agrese je vyprovokována sportovním zápolením
- sociální motivy: agrese vyplývá ze sociálního styku, situace (např. z odlišného sociálního postavení, ze situace navozující tenzi atd.)
- psychické motivy: chování druhého směřuje k ponížení, k navozování strachu, úzkosti, terorizování

2.5. Teorie sociálního učení

V teorii sociálního učení jsou v centru zkoumání interakce mezi lidmi, touto teorií sociálního učení se zabýval zejména Bandura, kritik teorie frustrace – agrese. Autor teorie sociálního učení A. Bandura vychází z předpokladu, že lidský jedinec nemá vrozený repertoár agresivního chování. Ten získává v průběhu svého vývoje pomocí mechanismu sociálního učení. V koncepci je zdůrazněn nikoliv pouze vznik a vývoj vzorů agresivního chování, ale také zpevňování, observační učení i strukturální determinanty. Agrese může být dle této teorie osvojena učením a to přímou zkušeností nebo pozorováním sociálních interakcí jiných lidí. Těmito modely pro učení mohou být rodinní příslušníci, lidé známí z nejbližšího okolí a symboly z masmédií. Právě agrese a potažmo šikanování je jedním ze vzorů chování, které děti od svých rodičů přejímají (Čermák, 1999).

Stoupenci teorie sociálního učení kladou důraz na učení a není tedy divu, že odmítají koncept agrese jako instinktu nebo jako pudu vyvolaného frustrací. Místo toho předpokládají, že agrese je podobně jako každé jiné chování, naučenou odpovědí. Agresi se lze naučit pozorováním a nápodobou. Čím častěji je posilována, tím pravděpodobněji se bude vyskytovat. Člověk, který frustrován zmařením cíle nebo rozrušen nějakou stresující událostí, prožívá nepříjemnou emoci. Odpověď, kterou tato emoce vyvolá se bude lišit v závislosti na druzích odpovědí, které se jedinec naučil používat při zvládání stresujících situací. Frustrovaný jedinec může hledat pomoc

u druhých lidí, může jednat agresivně, stáhnout se, pokusit se překonat překážku s použitím ještě větší síly nebo se otupit drogami či alkoholem.

2.6. Teorie sociálního vlivu

Od svého narození je člověk vystaven tlaku skupin, jejichž členem se postupně stává. Čím bližší je vztah jedince ke skupině, tím menší je jeho schopnost se od skupiny emancipovat a tím větší je riziko ztráty soudnosti, zdravého rozumu a individuality. Agrese mezi lidmi je často založena na davovém chování. Skupina lidí se v některých situacích začne chovat jako jediný celek – dav, který vznikl ke zvláštnímu účelu, má jinou povahu než dav náhodný, skládající se z lidí s odlišnými cíli. G. Le Bon tvrdí, že vzniklý dav se řídí pouze primitivními impulsy a je zcela iracionální. Členové davu jsou natolik vzrušení, že se mohou snížit k barbarskému jednání. Dalším faktorem chování v davu je ztráta osobní identity a identifikace s davem – deindividualizace. Lidé se opět přestanou řídit svým svědomím a mohou být tedy krutější a útočnější, než kdyby jednali jako autonomní jedinci. Různé demonstrace nejsou ničím neobvyklým – představují totiž důležitý způsob vyjádření názorů veřejnosti a většinou proběhnou pokojně. Při jiných však dojde k násilí. Demonstrace, při nichž dříve docházelo k násilí, se vždy odehrávaly v sociálním kontextu dlouhodobého pocitu nespokojenosti. Tato nespokojenost může být různého druhu: nespokojenost s politickými rozhodnutími představitelů státu či frustrace ze ztráty zaměstnání nebo nedostatečný pocit svobody rozhodování.

Moderní průzkumy davového chování a davového násilí ukazují, že pokud jsou známy aspekty a konkrétní atributy situace, je možné násilí při demonstracích či jiných davových akcích zabránit. A je možné, že až pochopíme a poznáme podněty a příčiny společenského zla, budeme také schopni mu zamezit. Prosociální, tolerantní, altruistické chování ukazuje možné modely jednání, které jsou veskrze pozitivní, konstruktivní a mohou násilí zabránit. Co je to tedy prosociální chování? Je to chování, které podporuje společenské vazby, které nás s lidmi sbližuje a ne naopak. Altruistické chování přináší druhým prospěch, nejde zde o zisk náš osobní. Tolerantní chování je prevencí proti násilí, je-li někdo tolerantní, dokáže ovládat a usměrňovat své předsudky a nepodlehne tak snadno beztrestné náladě davu. Davy můžeme rozdělit:

1. davy plánované (mají společné místo a společný zájem)

a) posluchačstvo

b) povolená demonstrace

2. davy neplánované (mají společné místo a zájem)

a) divácké davy (autohavárie - čumilové)

b) panické davy (požár atd., mohou se utvořit na základě neadekvátního podnětu)

c) obtěžující (fronty, návaly)

3. davy nezákonné (musí být nezákonné od samého počátku)

a) aktivní expresivní (nepovolené demonstrace, loupení, lynč)

b) nemorální (orgie, opilecké sedánky, toxikomani)

Mnoho dalších studií zjišťovalo, jak mohou faktory prostředí snižovat či zvyšovat agresivitu. Lidé se stávají agresivními spíše v hlučném než v tichém prostředí. Dále se ukázalo, že lidé častěji reagují agresivně v horku, než v chladu a ve stísněných a přeplněných prostorech. Společným rysem těchto faktorů je fyziologické vzrušení, emoční prožívání vzteku či zlosti. Je-li potom přítomen správný podnět, člověk snadno sklouzne k agresi. Ukazuje se tedy, že agrese vzniká spíše na základě více faktorů než pouze jediného. A společenské faktory hrají v agresi velkou roli – patříme k určitým skupinám a mocenským strukturám a pochopit agresi odděleně od společnosti, ve které se odehrává, není možné.

Lidské chování je zejména v zátěžových situacích ovládáno emocionálními afekty. Navíc se nic nezměnilo v našem vrozeném chování v sociální skupině. Člověk má dodnes velmi silnou potřebu se podřizovat autoritě vůdce nebo skupiny, přičemž se opírá pouze o své emoce a víru. Potřebujeme se identifikovat s nějakou sociální skupinou.

2.7. Etologická koncepce Lorenzova

Etologie je vědní obor zabývající se studiem chování živočichů a jejich životními projevy. Studuje druhově specifické chování živočichů a jeho vývoj. Humánní etologie studuje biologické základy chování lidí a to z hlediska evolučního, fyziologického, genetického a podobně. Lorenz na příkladu života ptáků ve vědecké studii formuloval základy nového vědního oboru, fyziologie chování

neboli

etologie.

Všichni živočichové mají vrozené pudové vlastnosti, jejichž cílem je žít a přežít a rozmnožovat se. To je závislé na výživě a způsobech jejího zajištění a na vyhledávání si svého životního druha opačného pohlaví. Významnou roli hraje bránění mláďat před nebezpečím a jejich výchova. U člověka, živočišného druhu *Homo sapiens*, tu nastupuje navíc asi nejsložitější faktor - vzájemná komunikace řečí, písmem a dokonce i jinými komunikačními (sdělovacími) prostředky.

Lorenz chápe podstatu lidské agrese jako něco, co je biologicky podmíněno. Dle Lorenze má každý živý tvor vrozené pudy či instinkty, podle kterých se bude v životě chovat. Agrese je chápána jako specifický instinkt stejně jako strach. Na rozdíl od Freuda vyzdvihl Lorenz myšlenku agrese jako konstruktivního fenoménu. Na podporu této teorie vychází v 60. až 70.

letech 20. století řada publikací zabývajících se chováním zvířat. Všechna tato díla obsahují v podstatě stejnou myšlenku, a to že agresivní chování člověk, jak se projevuje ve válce, zločinu, osobních sporech a ve všech formách destruktivního a sadistického chování vyvěrá z přirozeného pudu, který hledá vybití a čeká jen na vhodný podnět, aby se projevil. Vybití může probíhat neškodným způsobem, např. při sportovních aktivitách, nebo očištěním – katarzí při sledování divadelního nebo jiného dramatu. Není-li k tomu příležitost, hrozí vybití násilí na druhých. Oponenti Lorenzovi vytýkají zejména všeobecnou generalizaci výsledků získaných pozorováním chování zvířat na člověka, v níž se snaží nalézt analogii mezi chováním zvířete a člověka.

Konrad Lorenz se po celý život zabýval studiem chování zvířat a za jeho objevy na tomto poli mu v roce 1973 byla udělena Nobelova cena za fyziologii a medicínu.

2.8. Teorie chromozomální aberace

Pojem aberace znamená odchylku tvaru nebo funkce, pojem chromozomální aberace se používá k označení různých poruch normální sady chromozomů, zvláště při změně jejich tvaru.

Jednotky dědičnosti, které dostáváme od svých rodičů a které přenášíme na svoje potomstvo, se nazývají chromozomy a nacházejí se v jádru každé buňky našeho těla. Většina buněk obsahuje 46 chromozomů. Při početí obdrží 23 chromozomů ze spermií od otce a 23 chromozomů z vajíčka od matky. Těchto 46 chromozomů vytváří dvacet tři párů, které se zdvojují pokaždé, když se buňka dělí. Každý chromozom sestává z mnoha jednotlivých jednotek dědičnosti, které se nazývají geny. Mužské a ženské chromozomy vypadají pod mikroskopem shodně, vyjma 23. páru, který určuje pohlaví jedince a který nese geny pro některé rysy, které jsou vázány na pohlaví. Normální žena má dva shodně vyhlížející chromozomy ve 23. páru, které se nazývají X chromozomy. Normální muž má ve 23. páru pouze jeden X chromozom a druhý, který vypadá poněkud odlišně se nazývá Y chromozom. Tímto způsobem je 23. chromozomový pár normální ženy označován symbolem XX a u normálního muže symbolem XY.

Mnoho geneticky určených poruch je vázáno na abnormality 23. chromozomového páru nebo na recesivní geny, které jsou tímto párem nesený. Nazývají se poruchy vázané na pohlavní chromozomy. Vzácně dochází k tomu, že se narodí žena pouze s jedním X chromozomem, místo obvyklých dvou. Ženy s touto poruchou nazývanou Turnerův syndrom v pubertě sexuálně nedospívají. Přestože mají obvykle normální intelekt, vykazují některé charakteristické

kognitivní nedostatky: mají obtíže s počítáním a selhávají v testech týkající se zrakového vnímání a prostorové představivosti. Někdy nedojde ke správnému oddělení 23. chromozomového páru a vyvíjející se organismus získává X nebo Y chromozom navíc. Jedinec s chromozomy XXY je po tělesné stránce muž, s penisem a varlaty, ale se zřetelnými feminními rysy. Jeho prsní žlázy jsou zvětšené, jeho varlata jsou malá a netvoří spermie. V tomto případě se jedná o Klinefelterův syndrom a je překvapivě častý – jeden případ na každých 400 porodů.

Další abnormalitě pohlavních chromozomů u mužů se dostalo velké pozornosti. Muži s Y chromozomem navíc (typ XYY) jsou vyšší, než je průměr a dříve se udávalo, že jsou neobvykle agresivní. Starší studie předpokládaly, že výskyt XYY mužů mezi vězni – obzvláště obviněnými z násilných trestných činů – je mnohem vyšší než v populaci mužů na svobodě. Zprávy v novinách tyto nálezy přeháněly, muži s XYY výbavou byli vykreslováni jako jedinci geneticky predisponovaní k agresi a násilí. Při hledání vnitřních zdrojů agrese, v podobě genetických dispozic, bylo ještě nedávno za jednu z příčin lidské agresivity pokládáno právě toto zdvojení chromozomu Y. Několik pachatelů násilných trestných činů bylo pro nález chromozomu XYY před soudem prohlášeno za trestně neodpovědné, protože se vycházelo z předpokladu, že jsou svým genetickým vybavením nevyhnutelně předurčeni k hyperagresivitě, vyššímu vzrůstu apod.

Dnes se sice připouští že chromozomální konstelace XYY koreluje s vyšší postavou, ale její vztah k násilným činům je posuzován již velmi opatrně nebo se vůbec popírá. Vcelku se tedy zdá, že u lidské agrese jsou genetické vlivy méně důležité než vlivy prostředí. Nejnovější studie si kladou otázku, zdali vůbec existuje vztah mezi přítomností nadbytečného Y chromozomu a agresivitou. Zjišťují, že muži s XYY výbavou nejsou více agresivní než muži s normální chromozomovou výbavou (Owen, 1972; Hook, 1973 in Atkinsonová a kol.). Údaje z průzkumů však ukazují, že muži s touto genetickou výbavou jsou trestáni častěji než normální muži. Nevíme, proč tomu tak je. Muži s výbavou XYY mají horší výsledky v inteligenčních testech. Vyšší četnost jejich uvěznění může mít vztah k jejich nižší inteligenci, což může zvyšovat pravděpodobnost jejich dopadení po spáchání trestného činu (Witkin a kol., 1976 in Atkinsonová a kol.).

3. ŠIKANA

Šikana patří v současné době k jednomu z nejvýraznějších negativních společenských fenoménů. Poškozuje do značné míry sociální vztahy a omezuje lidská práva. Je častým předchůdcem kriminogennímu chování a jednání (Říčan, 1995).

3.1. Definice šikany, příčiny a podmínky vzniku

Slovo šikanování pochází z francouzského slova *la chicane*, u nás se objevuje kolem roku 1460, tedy v druhé polovině 15.století.

Šikanování je z hlediska právního hrubým porušováním základního lidského práva na bezpečí před útlakem, při němž se aktéři dopouštějí trestného činu. Z hlediska právního výkladu pojmu šikanování není podstatné a důležité, zda k němu dochází verbálními útoky či fyzickým násilím. Rozhodující je, že se tak děje úmyslně (Kolář, 1997).

Šikanování je specifickým druhem nežádoucí agresivity v mezilidských vztazích a těžkou poruchou vztahů ve skupině. Tato porucha má systémový charakter a destruktivní účinek na celou skupinu. Tento sociálně patologický jev se stává v poslední době celospolečenskou záležitostí, který není už zdaleka pouze specifičností armády. Šikanování je nutné chápat jako jednu z nejzávažnějších deformací sociálních vztahů, rolí a norem, která se projevuje nejrůznějšími formami. Tento způsob jednání slouží k získání osobního pohodlí, neoprávněných výhod, k osobnímu obohacování nebo uspokojování specifických potřeb na úkor šikanované oběti.

Dle Dokoupilové (1995) je šikanování asymetrické opakované násilí, proti kterému se napadený nemůže, nedovede, nebo nechce bránit.

Obdobně definuje šikanování Budínská (2001), která šikanou rozumí „negativní chování, jehož záměrem je opakovaně ublížit, ohrozit nebo zastrašovat jiného člověka, případně skupinu lidí, je to záměrné a nevyprovokované užití síly jedincem nebo skupinou“. Šikanování jako zvláštní druh agrese vnímá jako nejrozšířenější z problémů ohrožující duševní a mravní vývoj hlavně školních dětí.

Definice šikanování existuje nespočetně mnoho. Mezi nejčastější patří definice, která vychází ze sociokulturního prostředí. Jde o:

- Šikanování občana úředníkem, zaměstnancem nadřízeným apod. Jde o zbytečné lpění na literě předpisu, o neochotu, spojenou často s arogancí a ponižováním.
- Iniciační rituály spojené s krutostí. Mohou být tradiční plnicí důležitou socializační funkci (obřízka, některé indiánské rituály dospělosti).
- Šikanování vojenských „bažantů“. Typické je zde fyzické týrání, ponižování či nedůstojné posluhování.

- Šikanování ve vězení, zpravidla mezi vězni na cele. Někdy bývá spojeno s vynucováním homosexuálního styku.
- Šikanování ve školách a výchovných ústavech (šikanovat se začíná už v mateřské škole).
- Týrání dětí v rodině. Tento jev vykazuje všechny znaky šikanování, ať už jde o vztahy mezi rodiči a dětmi nebo o sourozenecké vztahy.

Bez ohledu na původ a druh definice by měla vždy obsahovat širší souvislosti a zahrnovat hlavní **znaky**, jako jsou:

- Patrný úmysl ublížit druhému, ať ve smyslu psychickém nebo fyzickém.
- Útočníkem – agresorem může být jedno dítě, častěji skupina dětí.
- Incidenty nejsou jednorázové, nýbrž opakované. Jednorázová akce se za šikanování většinou nepovažuje.
- Důležitý je i nepoměr sil mezi útočníkem a obětí. Tímto nepoměrem sil je myšlena převaha jak skutečná, tak i zdánlivá v oblasti fyzické síly či početní převahy skupiny.

Příčiny a podmínky vzniku šikany

Aby se šikanování jako konkrétní forma antisociálního chování skutečně projevilo, je zapotřebí vhodné konstelace některých faktorů např.:

- Typické osobnostní charakteristiky iniciátorů (agresorů) i obětí šikany a jejich **temperamentové dispozice**. Šikanující jedince jsou často všeobecně více agresivní nejprve ke svým vrstevníkům, sourozencům, později i ke svým učitelům nebo rodičům. Podle výzkumu Říčana „ se mezi 15 – 20 % nejagresivnějších dětí vyskytuje asi polovina šikanujících“ (Říčan, 1995, s.33). Tito jedinci jsou již od svého raného dětství více temperamentově impulzivní a vznětliví. Určitou roli hraje menší citlivost k možným následkům jednání.
- Druhým faktorem může být neovladatelná **touha po ovládnutí druhých**. Moc, touha dominovat a motiv krutosti, bezohledné prosazování svých zájmů, bývá často příživujícím se motivem na vzniku šikanování (Říčan, 1995)

- Podle Říčana (1995) je spouštěcím mechanismem také **zvědavost** a s ní související **nuda**. Při nedostatečném vybouření nahromaděné vnitřní energie se může nabídnout jako určitý druh experimentu a slibného vzrušujícího zážitku právě touha někoho ponížit, obnažit.
- **Nepreventivní prostředí.** Nevhodné klima sociální skupiny, anonymita prostředí (internáty, domovy, ústavy, věznice), absence výchovného vedení a právního postihu, tlak kolektivu
- Vývoj jedince s geneticky vrozenými předpoklady k větší agresivitě závisí také na působení nejbližšího okolí na **způsobu výchovy**. - nedostatek zájmu, citový chlad, ponižování, fyzické a psychické násilí (bití, kruté tresty), tolerance k násilí (např. pochvala za násilné jednání, v němž rodiče vidí prostředek svého dítěte k dosahování jeho cílů při jednání s druhými lidmi) Školní psychologové spatřují jako jeden z nejčastějších důvodů násilí v tom, že mnohé rodiny nejsou pro své děti oporou. Třeba proto, že se příliš zabývají vlastním přežitím, nebo je otec nezaměstnaný a navíc ještě alkoholik a matka se musí sama starat o živobytí. Jelikož rodiče mají na své ratolesti málo času, dětem často chybí představa, co je správné a co nesprávné. Mnohé děti jsou pak ve volném čase ponechány samy sobě a nevědí, co mají dělat. Nesprávná výživa, nedostatek pohybu a přemíra televize u nich mohou být zdrojem nevyrovnanosti a agresivity. A tak se snaží upoutat pozornost ostatních násilím.
- **Vliv médií.** Jelikož je pro lidi – a pro děti zejména – někdy zřejmě těžké rozlišovat mezi filmem a skutečností a jelikož ve filmu (především také v kreslených filmech!) oběti násilí nakonec vždy vesele vstanou a hrají dál, většina lidí ze všeho nejdříve ztratí lidský soucit, neosvojí si schopnost vnímat utrpení a smrt jako realitu. Děti, které se často dívají na takové násilné scény, se chovají agresivněji. Otřesné je také, že mnohé násilné činy spáchané ve skutečnosti jsou napodobeninami filmových výjevů. Situaci ještě zhoršuje, jsou-li děti ponechány samy sobě a nemohou-li si o tom promluvit s rodiči. Zvláště menší děti doopravdy věří, že to, co se odehrává před jejich očima, je skutečnost. Pak je jen pochopitelné, že to má obrovský vliv na to, jak se naučí svět chápat a rozumět mu. Kromě toho se v televizi předvádí více násilných scén, než kolik se jich odehrává ve skutečnosti. To může na druhé straně zvětšit bojácnost dětí, protože za každým křovím vidí násilníka.

3.2. Formy šikany a stupně intenzity šikany

Pokud se mám vyjádřit k formám šikany, tyto jsou velice různorodé podle nápaditosti a fantazie agresorů a nejsou jim kladeny žádné meze. K jednotlivým níže uvedeným typům šikany můžeme uvést některé jejich formy:

1) Fyzická agrese

- agresor při vyučování maluje oběti propisovačkou na krk, nalepí jí bonbon nebo žvýkačku do vlasů, vhadzuje jí za tričko brambůrky...

2) Slovní agrese a zastrašování zbraněmi

- oběti je vyhrožováno mučením nebo zabitím (přímo nebo anonymně, po telefonu)
- agresori se vysmívají neúspěchům, slabostem a handicapům dětí
- oběť je neustále kritizována, případně ignorována

3) Krádeže, ničení a manipulace s věcmi

- agresori berou oběti peníze i osobní věci
- trhají a ničí (rozříznutím, propálením) oblečení oběti

4) Násilné a manipulativní příkazy

- je donucována platit a odevzdávat agresorům svačiny, dávat cigarety, platit výkupné...
- je donucována psát agresorům úkoly, pracovat za ně v dílně...

Z těchto forem převládá slovní agrese a manipulace a ničení věcí (u mírných stádií šikany), bylo však prokázáno, že z těchto zárodečných stupňů šikany se později do pokročilých stádií "úspěšně" vyvine asi 20% z nich. To vše by byl přirozeně velký nápor i na silného, sebevědomého člověka, neboť nikdo není rád terčem výsměchu (a co teprve fyzické násilí!). Pro mladistvého, který se ještě vyvíjí, který ještě nezná tak dobře svůj profil, nebo je prostě citlivější, se to může stát obrovským problémem (jehož řešením může být v krajním případě i sebevražda). Proto nikdy šikanu nepodceňujeme a každý projev násilí ihned důkladně prověříme.

Stupně šikany

Kolář (2001) charakterizuje možný vývoj negativního procesu šikanování jako pětistupňový.

První stádium charakterizované jak **zrod ostrakismu** je zárodečnou podobou šikanování obsahuje riziko dalšího negativního vývoje. V tomto stadiu méně oblíbení a vlivní jedinci ve skupině, kde se nepracuje se vztahy mezi žáky, mohou zakoušet mírné, převážně psychické formy násilí, kdy se okrajový člen necítí dobře – je neoblíbený a není uznáván. Ostatní ho více či méně odmítají, nebaví se s ním, pomlouvají ho.

Tato fáze může snadno přerůst do dalšího stádia nazvaného Kolářem (2001) **fyzická agrese a přitvrzování manipulace**. Jeden z důvodů přelivu do druhé fáze může být v náročných situacích, kdy ve skupině stoupá napětí a ostrakizovaní jedinci tak začnou sloužit jako ventil pro odreagování se. Dalším důvodem může být stav, kdy se ve skupině sejde několik výrazně agresivních asociálních jedinců, kteří od počátku používají násilí pro uspokojení svých potřeb.

Další vývoj je závislý na míře pozitivního zaměření skupiny a na postoji žáků k šikanování a používání síly. Jestliže je se skupinou pracováno a vytvoří se nebo v ní existuje soudržnost, přátelské vztahy a převažují pozitivní morální hodnoty, pokusy o šikanování neuspějí. V případě, že je imunita skupiny vůči šikanování oslabena, je pravděpodobné, že v ní násilí zakoření. V tomto případě může šikana přerůst do dalších pokročilých skupin.

Dalším pokročilým stupněm a klíčovým momentem ve vývoji procesu šikanování je **třetí stádium- vytvoření jádra**. V tomto stadiu je skupina rozdělena na podskupiny a v případě, že se nezformuje silná pozitivní skupina, proces šikanování může pokračovat.

V případě, že není ve skupině silná pozitivní podskupina, přejde proces šikanování do dalšího stadia, ve kterém **většina členů skupiny přijímá normy agresorů**, které se stávají nepsaným zákonem. U členů skupiny dochází k vytvoření alternativní identity, která je poplatná normám vůdců.

V **pátém nejdestruktivnějším stadiu**, nazvaná Kolářem **totalita neboli dokonalá šikana** jsou normy agresorů respektovány všemi členy skupiny, dochází k plnému nastolení totalitní ideologie šikanování, tzv. stadia vykořisťování. Skupina je rozdělena na dvě podskupiny. Agresoři používají násilí opakovaně a bez jakýchkoliv zábran. Členové skupiny jsou stále konformnější, příp. se aktivně zapojují do týrání. Brutální násilí se začíná považovat za normální. Oběti jsou stále závislejší a ochotnější dělat cokoliv.

3.3. Důsledky šikany

Šikanování (zejména dlouhodobé a v pokročilém stadiu) může mít hrůzné následky u oběti. Nepříznivě ovlivněn je ale také agresor a vůbec celá skupina, ve které šikanování probíhá..Mezi základní destruktivní účinky patří tedy zejména poškození fyzického i psychického zdraví oběti (v krajním případě může dojít i k ohrožení jejího života).

Škody a následky šikanování často zůstávají skryty, nicméně však existují a jsou velice závažné a rozsáhlé. Psychické a tělesné zdraví obětí je často dlouhodobě a někdy i nezvratně poškozeno. U pokročilých stadií šikan je ohrožen i život obětí. Někdy se agresor pokusí oběť přímo zabít či zmrzačit, jindy oběť řeší svou situaci sebevraždou. Šikanování často nabývá

charakteru skupinové trestné činnosti a je důsledkem podceňování a přehlížení mravních postojů a celkově vede k připravenosti pro kriminální dráhu, a to nejen u agresorů, ale do určité míry i u přihlížejících. Šikanování také vede u obětí i svědků k nedůvěře k autoritám a ztrátě iluzí o

společnosti, která by každému člověku měla poskytnout ochranu proti jakékoli formě násilí a "naučí se", že nikdo není schopen zajistit ochranu a bezpečnost slabým a bezbranným, a tudíž nemá vlastně cenu proti bezpráví něco dělat.

U obětí pokročilých stupňů šikanování jsou následky velmi závažné a mnohdy celoživotní. Dlouhodobé brutální násilí často vede ke zhroucení osobnosti, strachu o život, poruchám spánku a nočním děsům, psychosomatickým potížím (únava, nevolnost, bolesti hlavy, břicha, zad, dusivé astmatické záchvaty atd.). V jiném případě se oběť sice nezhroutí, ale není schopna pokračovat ve studiu ani po přeřazení na jinou školu. Stále je provází poruchy sebehodnocení, ztráta vlastní vůle, chronické depresivní stavy, poruchy přizpůsobivosti a poruchy vývoje osobnosti.

Ovšem ani u obětí lehčích stupňů šikanování nejsou následky nevýznamné. Potřeby těchto lidí jsou dlouhodobě (a někdy trvale) frustrovány, vystavení trvalému emočnímu tlaku a tzv. subtilnímu násilí (izolace, zesměšňování, ponižování, nadávání) pozvolna narušuje jeho osobnostní vývoj. Toto prožívání bolesti pak vede k přetížení adaptačních mechanismů (objeví se např. neurózy nebo psychosomatické potíže). Tito lidé jsou celkově nejistí, při vyučování nepozorní, mají poruchy sebehodnocení, výrazně se zhorší jejich prospěch a také mají zvýšené tendence k omluvené (únik do nemoci) i neomluvené absenci. Poněkud odlišné (a ne tak zjevné) důsledky má šikanování na agresory a aktivní účastníky šikanování. Jejich deficit v duchovním a mravním vývoji se prohlubuje, stávají se "charakterovými mrzáky", u nichž se povážlivě upevnila antisociální postoje. Agresor neměl možnost pocítit sílu společnosti ve vynucování obecných pravidel správného chování vůči bližním, nikdo mu nedal jasně najevo, co nesmí dělat, co je chráněnou sférou druhého člověka.

Ostatní jedinci, kteří se přímo neúčastní šikanování, ale jsou svědky krutého bezpráví, ztrácejí iluze o společnosti, která by každému člověku měla zajistit ochranu a bezpečnost. Mravní i zákonné normy jsou však zcela bez zábran překračovány, aniž by to pro agresory znamenalo nějakou komplikaci. Nic se neděje. Obdobně potom přistupují k násilí a k

porušování zákona ve svém dalším životě. Nedělají nic, jsou zcela pasivní a apatičtí, nebo to později i sami zkusí.

4. Prostředí vzniku šikany

4.1. Osobnost agresora

Jednotlivci či skupině, která šikanuje se říká „agresori“. Zpravidla jsou agresori nadprůměrně fyzicky zdatní, silní a obratní. Typická je pro ně touha dominovat, ovládat druhé a bezohledně se prosazovat.

Jaké jsou děti, kteří šikanují ostatní? Z jakého prostředí pocházejí, jaké mají vlastnosti, jak se staly takovými, jakými jsou? Agresivní jednání se vytváří již v prvních letech života. Rodiče šikanujících dětí bývají k agresivnímu jednání tolerantnější nebo ho i podporují a sami ve výchově užívají tělesné tresty. Dětem chybí vřelý zájem o ně a dostatečné citové zázemí. Agresori jsou většinou z rodin s nižším socioekonomickým postavením. Na druhé straně však i z rodin „náhle“ zbohatlých rodičů, kteří jsou plně zaměstnáni a dětem nemohou dostatečně věnovat svou pozornost. Předpokládaný vývoj těchto agresorů je ten, že v dospělosti budou mít více konfliktů se zákonem a jejich agresivita poroste. Co se týče šikanujících dívek, ty se tak často nedostávají do konfliktu se zákony, ale pravděpodobně budou kruté ke svým dětem.

Pokud jde o fyzickou stránku, není těžké uhodnout že jde většinou o nadprůměrně tělesně zdatné jedince, silné a obratné, a to zvláště pokud jde o chlapce. Nemusí tomu tak ovšem být vždycky. Inteligence spojená s bezohledností a krutostí může vyvážit nedostatek tělesné síly. Agresor může pro svůj záměr získat skupinu, proti jejíž převaze je oběť bezmocná. Může dokonce šikanu vymyslet a zorganizovat, aniž by se sám oběti dotkl. Šikany se dopouštějí většinou sebejistí a neúzkostní chlapci a dívky, jejichž raný duševní vývoj mnoha z nich byl poškozen nevhodnou výchovou.

Typy iniciátorů šikanování podle knihy M. Koláře, Skrytý svět šikanování na školách:

1. typ: Hrubý, primitivní, impulsivní, s kázeňskými problémy

Vnější forma šikanování: šikanuje masivně, tvrdě a nelítostně, vyžaduje absolutní poslušnost, používá šikanování cíleně k zastrašování druhých

Specifika rodinné výchovy: častý výskyt agrese a brutality u rodičů

2. typ: Slušný, kultivovaný, narcisticky šlechtěný, zvýšeně úzkostný

Vnější forma šikanování: násilí a mučení je cílené a rafinované, bez přítomnosti svědků

Specifika rodinné výchovy: časté uplatňování důsledného a náročného přístupu, někdy až vojenského drilu bez lásky

3. typ: Optimistický, dobrodružný, oblíbený

Vnější forma šikanování: šikanuje pro pobavení sebe i ostatních

Specifika rodinné výchovy: nebyla zjištěna, ale často se vyskytovala citová subdeprivace a absence mravních a duchovních hodnot v rodině

Charakteristika agresora

Tělesně zdatný, motoricky oblíbený, sebevědomý nebo naopak vnitřně nejistý, touží dominovat, toleruje a přijímá tělesné násilí jako legitimní nástroj prosazování, má sníženou schopnost vcítit se do pocitu jiných lidí, vznětlivý, impulsivní, citově chladná výchova založená na trestání, agresivní, výrazně se prosazující rodič, tolerující a používající tělesné násilí, nižší ekonomický status rodiny.

4.2. Osobnost oběti

Obětí šikany se může stát prakticky kdokoli. Drtivá většina je však nějak odlišná od ostatních. Nejčastější důvody jsou: Tělesná slabost, vzhledová vada, původ ze sociálně slabé rodiny, nějaká přednost (přemýšlivost, přílišná zralost), dobrý vztah k učiteli atd. Oběť je zpravidla tichá, citlivá, bez kamarádů, raději se podřídí, má odmítavý postoj k násilí, je neschopna se bránit..

Popsat typickou oběť je obtížnější než popsání typického agresora, protože se jí při troše smůly může stát téměř kterékoli dítě. Přesto však existují typické oběti, které jsou např. i po

přestupu na jinou školu opakovaně týrané. Nejsilnějším magnetem chronicky šikanovaných obětí je jejich příliš viditelná bojácnost a slabá reaktivita v zátěžových situacích. Na rozdíl od agresorů ve střetech ztrácejí hlavu, propadají panice, hrůze, výčtkám svědomí, přílišné sebekritičnosti... Bývají většinou tiché, plaché a mají nízké sebevědomí, ale mohou se jimi stát i děti protivně s provokujícím chováním, děti prosazující zastaralé názory svých rodičů (nebo vůbec jakékoli odlišné názory, než má většina) nebo děti s přednostmi – stručně řečeno, každý, kdo se alespoň trochu odlišuje od průměru. Ve “špatné” skupině jsou takto předem odsouzeny děti nějak oslabené – často mívají nějaký tělesný, nebo psychický handicap. Silní žáci pak doslova větfí, aby zpozorovaného oslabení zneužili ve svůj prospěch. Z tělesných handicapů se poměrně často vyskytuje malá fyzická síla, obezita, tělesná neobratnost, nějaká mimořádnost ve vzhledu, např. následky po operaci rozštěpu (což se nezřídka odrazí v ponižující přezdívce – např. ptakopysk). Co se týče oslabení psychického, stojí za zmínku uvést hlavně opožděný duševní vývoj, protože se nezřídka projevuje dezorientací v sociálních vztazích, naivitou, těžkopádností, závislostí a zvýšenou sugestibilitou a to s sebou nese riziko, že bude žák ponižován, zesměšňován a později tvrdě šikanován.

4.3. Sociální prostředí vzniku šikany – zařízení pro výkon ústavní a ochranné výchovy

První ústavy budované pro společensky handicapované lidi nebyly specializované. Zřizovala je od středověku církve, od 16. století i obce. U nás byly specializované ústavy pro mládež zakládány až od 19. století. Zřizují je obce, orgány státní správy a také různými spolky a nadacemi. Pokud jde o práci svěřenců, byly některé ústavy pojaty jako zemědělské farmy, jiné jako internáty vyučující řemeslu, další jako zprostředkovatelny pracovních sil pro podnikatele v okolí.

V padesátých letech vzniká jednotná síť ústavů pro děti a mládež, které pod korigovanými názvy existují dodnes. Systém etopedických (= převýchovných) zařízení je definován zákonem č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních. Zákon vstoupil v platnost 1.7.2002, dle tohoto zákona zanikly názvy zařízení, které existovaly dle starší právní normy (dětské domovy rodinné, dětské domovy internátní, zvláštní školy internátní, dětské výchovné ústavy, členění výchovných ústavů dle stupně narušení). Po několika změnách názvů a malých organizačních úpravách se dospělo k těmto speciálním školským zařízením pro výkon ústavní a ochranné výchovy:

- diagnostické ústavy
- dětské domovy
- dětské domovy se školou
- výchovné ústavy.

Účelem zařízení je zajišťovat nezletilé osobě, a to zpravidla ve věku od 3 do 18 let, případně zletilé osobě do 19 let, na základě rozhodnutí soudu o ústavní výchově nebo ochranné výchově nebo o předběžném opatření náhradní rodinnou péčí v zájmu jejího zdravého vývoje, řádné výchovy a vzdělání.

Je třeba nejdříve vymezit pojmy ústavní a ochranná výchova, neboť bez tohoto soudního rozhodnutí nemůže být jedinec přijat do ústavní etopedické péče.

Ústavní výchova

Obec s rozšířenou působností má podle platných předpisů navrhopvat ústavní výchovu u těch dětí, o něž rodiče náležitě nepečují a žádná jiná alternativa výchovy dítěte se buď nejeví jako žádoucí, či není dostupná. Ústavní výchova je navrhována rovněž těm dětem, které rodiče ani jiné způsobilé pečovatele nemají a kdy jiná výchovná opatření nevedla k nápravě. Podmínky rozhodování o ústavní výchově upravuje občanský soudní řád a s ním související předpisy. Příslušná obec dává návrh nebo podnět soudu, který pak ústavní výchovu nařídí, a má také možnost podávat soudu návrh na zrušení ústavní výchovy. Soud může řízení o ústavní výchově zahájit i bez návrhu účastníků a nemusí se těmito návrhy při svém rozhodování řídit. Soud tedy může nařídít i jiný druh výchovy než ústavní péči.

Výkon ústavní výchovy u dětí do tří let věku zabezpečují zdravotnická zařízení (kojenecké ústavy, dětské domovy), u jedinců od tří do osmnácti let školská zařízení. V případech ústavní výchovy ze sociálních důvodů jsou to dětské domovy, příp. ústav sociální péče, tam kde se jedná o závažné kombinované postižení nebo těžkou mentální retardaci. V případech nařízení ústavní výchovy z výchovných příčin zabezpečují výkon ústavní výchovy dětské domovy nebo výchovné ústavy. Ústavní výchova je opatřením, které nemá ze zákona trestný, nýbrž preventivní charakter. Trvá tak dlouho, dokud to vyžaduje její účel, nejdéle však do dosažení zletilosti, lze prodloužit do 19 let.

Ochranná výchova

Ochranná výchova je druhem ochranného opatření, která jsou definována trestním zákonem, mají účel preventivní, mají též izolovat a resocializovat toho, kdo se společensky nebezpečného činu dopustil. Ukládá se v občanskoprávním řízení všem osobám, jež spáchaly ve věku mezi dvanáctým a patnáctým rokem čin, jenž trestní zákon u právně odpovědných osob umožňuje stíhat výjimečným trestem. Ochrannou výchovu může soud uložit i osobám mladším než 15 let,

kteřé spáchaly čin, jenž je u právně odpovědných osob pokládán za trestný čin. Ochranná výchova může být v občansko – právním řízení navržena i orgánem péče o děti a mládež, a to dětem mladším než 15 let. V trestním řízení může být uložena jen mladistvým (15-18 let). Trestní zákon ukládá vykonávání ochranné výchovy ve zvláštních zařízeních, v nichž je řádným pedagogickým vedením zabezpečena příprava chovance na jeho budoucí povolání. Soud může v průběhu ochranné výchovy mladistvého podmíněně umístit mimo výchovné zařízení, pokud lze očekávat, že se bude řádně chovat a pracovat. Pokud mladistvý tato očekávání nesplní, může soud rozhodnout o pokračování v ochranné výchově.

Ústavní i ochranná výchova mohou být ukládány jen osobám mladším než 18 let, ve výjimečných případech mohou být prodlouženy do věku 19 let. Soud nařizuje ústavní výchovu nebo ukládá ochrannou výchovu, avšak nerozhoduje o tom, jak dlouho a v jakém zařízení bude výchova realizována. Délka pobytu záleží na změně podmínek, pro které byla ústavní nebo ochranná výchova nařízena, může být zrušena na žádost zákonných zástupců dítěte nebo automaticky zaniká dosažením zletilosti. O místě, respektive zařízení, kde bude tato výchova realizována, rozhoduje příslušný diagnostický ústav na základě komplexního vyšetření jedince.

Diagnostický ústav

Pobyt v diagnostickém ústavu může být buď nařízený soudem, nebo dobrovolný. Dobrovolný pobyt předpokládá trojstrannou dohodu mezi vedoucím ústavu, rodiči či zákonnými zástupci svěřence a svěřencem samým. Dobrovolné pobyty jsou využívány málo; naprostá většina svěřenců přichází do ústavu na nedobrovolný pobyt nařízený soudem. Diagnostické ústavy jsou diagnostickým zařízením, kde jedinec stráví asi 8 týdnů a po kompletním vyšetření – pedagogickým, psychologickým, sociálním a zdravotním je většinou umístěn do kolektivního zařízení.

Většina svěřenců v diagnostickém ústavu pro mládež má vzdělání jen na úrovni 6.-7. třídy základní školy, někteří mají začatý, ale nedokončený učební obor. Značné procento svěřenců je romského původu; v některých zařízeních více než polovina. Mladí lidé ze započatou střední nebo vyšší odbornou školou se v diagnostických ústavech prakticky neobjevují.

Při vstupu do ústavu přijímá svěřence sociální pracovníce, která zkontroluje, zda má s sebou

všechny potřebné doklady, a pak s ním promluví psycholog, jenž založí jeho dekurz. Jako první záznam do dekurzu zapíše souhrn z úvodního pohovoru s chovancem zaměřený na situaci bezprostředně předcházející přijetí svěřence do ústavu. Vyjadřuje se přitom k hodnověrnosti klientových informací a pokouší se odhadnout jak se bude klient v zařízení adaptovat. Vedení průběžných záznamů o chování klienta pak přebírají vychovatelé.

Diagnostické ústavy plní podle zákona následující úkoly:

- diagnostické, spočívající ve vyšetření úrovně dítěte formou pedagogických a psychologických činností
- vzdělávací, v jejichž rámci se zjišťuje úroveň dosažených znalostí a dovedností, stanovují a realizují se specifické vzdělávací potřeby v zájmu rozvoje osobnosti dítěte přiměřeně jeho věku, individuálním předpokladům a možnostem,
- terapeutické, které prostřednictvím pedagogických a psychologických činností směřují k nápravě v sociálních vztazích a v chování dítěte,
- výchovné a sociální, vztahující se k osobnosti dítěte, k jeho rodinné situaci a nezbytně sociálně – právní ochraně
- organizační, související s umisťováním dětí do zařízení v územním obvodu diagnostického ústavu vymezeném ministerstvem, spolupracuje s orgánem sociálně-právní ochrany
- koordinační, směřující k prohloubení a sjednocení odborných postupů, součinnost s orgány státní správy a dalšími osobami, zabývajícími se péčí o děti

Základní organizační jednotkou v diagnostickém ústavu je výchovná skupina, kterou tvoří nejméně 4, nejvíce 6 dětí. Pro účely komplexního vyšetření jsou v diagnostickém ústavu zřizovány nejméně 3 výchovné skupiny. Pro děti, které plní povinnou školní docházku, jsou v diagnostickém ústavu zřizovány třídy se vzdělávacím programem základní, zvláštní nebo pomocné školy. Pro mládež, která již ukončila povinnou školní docházku, se v diagnostickém

ústavu zřizuje diagnostická třída, v níž je zajišťována příprava na budoucí povolání. Všechny třídy se naplňují do 8 dětí. V praxi se diagnostické ústavy nejčastěji člení podle věku na dětský diagnostický ústav a diagnostický ústav pro mládež.

V polovině pobytu v diagnostickém ústavu vypracovává vychovatel předběžný závěr o svěřenci a další, konečný závěr se vypracovává těsně před koncem pobytu. V něm skoro vždy navrhuje přemístění klienta do výchovného ústavu pro dlouhodobý pobyt. Hlavním vodítkem

přitom je fakt, zda cílový ústav vyučuje učební obor, který má svěřenec případně začatý nebo o něj má zájem. Jen zlomek svěřenců se vrací z diagnostického ústavu tam, odkud do něj přišli. Jsou to prakticky jen ti, kteří byli v diagnostickém ústavu umístěni na přání rodičů, případně dětského domova. Naprostá většina svěřenců je po zhruba dvouměsíčním pobytu v diagnostickém ústavu umístěna ve výchovném ústavu. Pouze v odůvodněných případech může být dítě umístěno do kolektivního zařízení bez předchozího diagnostického pobytu (dětí bez poruch chování, děti po ukončení pobytu v kojeneckém ústavu, ...).

Dětský domov

Patří do systému školských zařízení pro výkon ústavní výchovy. Dětský domov je koedukované zařízení a zajišťuje péči o děti s nařízenou ústavní výchovou, které nemají závažné poruchy chování, zpravidla ve věku od 3 – 18 let, v odůvodněných případech do ukončení přípravy na povolání, nejdéle však do 26 let. Do DD mohou být přijímány i nezletilé matky spolu se svým dítětem.

Dětský domov plní ve vztahu k dětem zejména úkoly výchovné, vzdělávací a sociální. Jedná-li se o dítě zdravotně či mentálně postižené, zajistí mu DD vhodné podmínky úpravou denního režimu a vybavenosti zařízení, a dále odpovídající vzdělávací terapeutický a sociálně rehabilitační program.

Základní organizační jednotkou domova je rodinná skupina, kterou tvoří nejméně šest a nejvíce osm dětí, přičemž v DD lze zřídit nejméně dva a nejvíce šest rodinných skupin. Sourozenci se zařazují do stejné skupiny. Děti navštěvují běžnou školu mimo domov. Pobyt dítěte v DD může být ukončen soudním rozhodnutím o zrušení ústavní výchovy, dosažením zletilosti nebo přemístěním do jiného typu zařízení.

Dětský domov se školou

Je určen pro výkon ústavní výchovy, výjimečně ochranné výchovy. Může být koedukovaný. Účelem DD se školou je zajišťovat komplexní péči o děti zpravidla ve věku od 6 let do ukončení povinné školní docházky, mají-li závažné poruchy chování, nebo které pro svou přechodnou nebo trvalou duševní poruchu vyžadují léčebně výchovnou péči. Zároveň jsou zde umísťovány matky s dětmi, které vzhledem ke svému chování nesplňují podmínky přijetí do DD. Základní organizační jednotkou je stejně jako v běžném DD rodinná skupina, kterou však tvoří nejméně 5, nejvíce 8 dětí. V DD se školou lze zřídit nejméně dva a nejvíce šest rodinných skupin.

Součástí DD je v tomto případě škola, v níž se zřizují třídy s maximálním počtem 8 žáků. Dětem je poskytováno vzdělávání v rozsahu programu základní školy, zvláštní školy, výjimečně pomocné školy. Nemůže-li se dítě po ukončení povinné školní docházky pro pokračující poruchy chování vzdělávat ve střední škole mimo zařízení a nebo není-li zrušena ústavní výchova, je přerazeno do výchovného ústavu.

Výchovný ústav

V současnosti u nás existuje 20 výchovných ústavů pro děti, 17 výchovných ústavů pro mládež a 6 výchovných ústavů pro děti i mládež.

Do výchovného ústavu jsou děti a mladiství umísťováni na základě rozsudku soudu, který jim nařídil ústavní výchovu, na základě soudního usnesení o předběžném umístění v ústavu, nebo po dohodě s rodiči. Ústav poskytuje dlouhodobou péči, jejímž těžištěm je příprava na budoucí povolání. Výukové programy mohou mít tři podoby:

- kurzy a praktická školení pro krátkodobé pobyty a pro nejhůře vzdělavatelné svěřence (u děvčat je to výchova k rodičovství, jakási redukováná rodinná škola; u chlapců základní řemeslné dovednosti),
- odborné učiliště, které svěřenec absolvuje s výučním listem,
- střední odborné učiliště.

Výchovný ústav pečuje o děti starší 15 let. se závažnými poruchami chování, u nichž byla nařízena ústavní výchova nebo uložena ochranná výchova. Do výchovného ústavu může být umístěno i dítě starší 12 let, má-li uloženu ochrannou výchovu nebo ústavní výchovu, a v jeho chování se projevují tak závažné poruchy, že nemůže být umístěno v dětském domově se školou.

Ve vztahu k dětem plní výchovný ústav zejména úkoly výchovné, vzdělávací a sociální.

Svěřenci jsou rozděleni do výchovných skupin, které obvykle odpovídají jejich zařazení do vzdělávacího programu, kterou tvoří nejméně 5 a nejvíce 8 dětí.

Ve všech uvedených zařízeních je nepřetržitý celoroční provoz.

Důraz na kolektivní výchovu s polovojenským režimem byl příznačným rysem výchovných režimů v ústavech pro děti a mládež od padesátých let do nedávné doby; v některých zařízeních přežívá dodnes. Hlavními současnými problémy práce ústavů pro mládež je nedostatek diferenciací ústavů, málo individualizovaná péče, neujasněná koncepce reedukace, diskutabilnost účinnosti bodovacích systémů, malé kapacity všech zařízení dohromady, vysoký počet svěřenců v jednom zařízení, vysoký počet úteků svěřenců a celková odtrženost ústavního prostředí od civilního, neústavního světa. Problematičtějšími svěřenci se pracovníci ústavů nechtějí zabývat. Po útěku je odmítá policie hledat, protože vzápětí po vrácení do ústavu z něj zase utečou. Pozornost v ústavech je dosud převážně věnována negativním stránkám svěřencovy osobnosti.

Všechny uzavřené instituce s autoritativním režimem jsou výtečnou živnou půdou pro **šikanování**. V takových ústavech se násilí může stát pozitivně hodnoceným způsobem uplatnění potřeb a práv jedince. Největší autoritu pak mají nejagresivnější příslušníci personálu a nejbrutálnější chovanci. Věznice a nápravné ústavy pro mládež mají tendenci vytvářet zvláštní subkulturu, v níž jsou násilné činy posuzovány zcela odlišně od toho, jak je posuzuje občanská společnost a soudy. Osoby, jež se dopustily vražd a vážných násilných trestných činů, se v takové subkultuře mohou těšit obdivu, na nejnižších sociometrických pozicích se ocitají sexuální devianti, zejména pedofilové. Kult násilí však může být podporován i obecně přijímanými výtvary „uměleckými“, zejména filmem a televizí. V USA se dítě v předškolním věku dívá na televizi průměrně 27 hodin týdně a vidí díky tomu týdně stovky násilných činů. Menší dítě přitom ještě neumí rozlišit fikci od skutečnosti a nemá dostatečně pevně vybudované svědomí, jež by jasně oddělovalo přijatelné činy od nepřijatelných. Je dokázáno, že po zavedení televize s násilnými programy stoupla v příslušné oblasti Kanady a jižní Afriky násilná kriminalita s odstupem 10–15 let na dvojnásobek. Jiné výzkumy ukázaly, že třetina mladistvých pachatelů trestných činů viděla předtím něco podobného v televizi. Celá společnost – nejen izolovaná subkultura nápravných zařízení – může vytvářet atmosféru pozitivního hodnocení násilí.

Obětí šikanování se stávají lidé nesebevědomí, slabí, odlišní, nemocní. Podobně je tomu v rodině: obětí týrání se stávají děti, které rodiče považují za nepovedené. Někdy se outsider může svým vzhledem nepatrně lišit od ostatních, v nemilosrdných dětských kolektivech stačí zrzavá barva vlasů, brýle, tloušťka, neobvyklé oblečení.

Šikanují lidé, kteří se často už v mládí naučili agresivitě buď v rodině, nebo v ústavu. Cítí se

k násilnému chování vnitřně oprávněni. Je to pro ně dovolený, nezpochybňovaný způsob, jak dosahovat vlastních cílů. V ústavech má šikanování ještě třetího účastníka – personál. Ten může šikanování napomáhat přehlížením očividných signálů (modřin, zranění, panických reakcí na něčí přítomnost); někdy je to přímo někdo z personálu, kdo svým chováním označí oběť. Despekt personálu se snadno transformuje v despekt neformálních vůdců skupiny a odtud je jen krůček k násilí. Personál může bezděčně napomáhat šíření agresivity i tím, že agresivně reaguje na odhalené šikanování, i tak je totiž agresivita legitimována jako přijatelný prostředek k vyřizování účtů.

Připomeňme ještě hlubinně psychologickou teorii šíření agresivity v ústavech se striktním režimem a drastickými sankcemi za jeho porušení. Tato teorie byla formulována psychiatricky vzdělanými pozorovateli, kteří se dostali za druhé světové války do koncentračních táborů. Bylo jim nápadné, jak se vězni snadno a intenzivně ztotožňují s vězniteli, napodobovali nejen jejich vystupování, ale snažili se vyzdobit si mundúry napodobeninami nacistických vojenských insignií a vyznamenání. Vězni napodobovali do detailů i řeč svých katanů. Psychologický obranný pochod, jímž se začalo toto chování vysvětlovat, dostal název identifikace s agresorem. Ta je srozumitelnou obranou nejslabších, kteří se tak symbolicky přeměňují v silné.

Termín šikanování se užívá k označení násilného chování klientů vůči klientům. Ve všech dobách a ve všech zemích někdy i personál ústavů zneužíval své moci nad klienty k jejich nepřiměřenému trestání, ponižování, případně mohlo dojít i k úmrtí klientů následkem hrubého zacházení. Riziko je nejvyšší v těch ústavech, kde jsou klienty malé děti, lidé mentálně postižení, velmi nemocní, případně staří. Zneužívání klientů může mít i jemnější povahu, např. personál si může přisvojovat výsledky jejich práce. Klienti mohou dostávat méně stravy, než na kolik mají nárok. Zvláště rafinovaně byli o potraviny připravováni před revolucí obyvatelé jistého ústavu pro nevidomé. Večerní strava jim byla vydávána v konzervách, neměli však k dispozici otvíráky. Personál po večeři neotevřené konzervy vybral a při kontrole tvrdil, že je obyvatelé jíst nechtěli.

Klienti mohou být zneužíváni i sexuálně. Občas vypukne skandál týkající se například vychovatele, který je homosexuálně - pedofilně orientován a svou sexuální potřebu ukájí ve

vztahu k chovanci ústavu. Takto orientovaných lidí bývá v ústavech pro mládež více, než se zdá. Nicméně není nutné u všech požadovat důkladné předběžné psychologické a sexuologické vyšetření. Podstatná není latentní vloha, podstatné je chování. Až realizace sexuální potřeby ve vztahu k nevhodnému protějšku má vychovatele diskvalifikovat.

V zařízeních pro dospělé klienty či pacienty nevyhnutelně dochází k rozvoji sympatií mezi

profesionálem a klientem, jež případně mohou přerůst v zamilovanost. Bylo by žádoucí, aby taková dvojice potom už nebyla ve vztahu služebním. Bránit vztahu by bylo nerealistické a bezúčelné. V ústavech, v nichž se provádí psychoterapie, může u klienta vzniknout silný pozitivní i negativní vztah k terapeutovi. Ten je jednostranný a nemá být důvodem k ukončení terapie, naopak, je žádoucí ho zpracovat v rámci terapeutických sezení. Jedině v případě, kdy terapeut svůj vztah nezvládne a také jeho citová angažovanost přeroste v lásku nebo nepřátelství, je třeba terapii ukončit.

Vedle šikanování je jedním z nejzávažnějších rizik dlouhodobý pobyt v ústavu, **tzv. hospitalismus**, tedy stav dobré adaptace na umělé ústavní podmínky doprovázený snižující se schopností adaptace na neústavní, „civilní“ život. V ústavu mívá klient plné zaopatření, někdo pro něj vaří, někdo se stará o jeho finance, někdo topí, někdo mu organizuje práci, někdo vytváří příležitosti k mimopracovním aktivitám, někdo mu pere, někdo žehlí, někdo obstarává předměty potřebné k životu. Klient se stýká s omezeným počtem spoluobytel ústavu a s obvykle nepočetným týmem profesionálů. Pohybuje se v omezeném prostoru ústavu a jeho blízkého okolí. Je samozřejmě snazší orientovat se v tomto redukovaném světě s redukovanými odpovědnostmi, než v komplexním, nepřehledném, vnějším světě. Redukce nároků a omezení podnětů mají dobře známé, mnohokrát popsané následky: ztrácejí zájem o lidi a svět, zhoršování schopnosti komunikovat, regresi čili návrat do ranějších vývojových stadií, hledání náhradního uspokojení v jídle, nepřiměřeně dlouhý spánek, automatické pohyby apod. Ústavy zřízené proto, aby kontrolovaly chování jednotlivců společensky nebezpečných, bývají organizovány tak, že se do nich dostávají lidé stejného pohlaví, v případě mladistvých i lidé stejného věku. Tito lidé mívají i podobné osobnostní charakteristiky. Velké, uzavřené a osobnostně homogenní kolektivy těžko povedou ke korigování individuálního chování. Je mnohem pravděpodobnější, že interakce mezi chovanci bude jejich osobní problémy spíše násobit. Nepřítomnost druhého pohlaví je další velkou nevýhodou. Lidé uzavření v ústavu nepřestávají být pohlavně citícími bytostmi. Sexualita se hledá a nachází průchod v homosexuálních vztazích. U dospělých tato umělá ústavní homosexualita po propuštění z ústavu mizí, mladiství však mohou být poškozeni trvale. Psychologický výzkum přesvědčivě ukázal, že pro rozvinutí přiměřené mužské, resp. ženské role

jsou klíčové dvě zkušenosti: zkušenost rodičovského pečování a zkušenost flirtování a experimentování v pubertálním období.

V uzavřených ústavech snadno vzniká tzv. **ponorková nemoc**, popisovaná původně u osádek lodí na dalekých plavbách, u dlouhodobých expedic, u polárníků trávících měsíce na jedné

stanici, u astronautů apod. Stereotypní prostředí, z něhož se nedá uniknout, zvyšuje únavu a snižuje toleranci. Období sžívání, které se v některých skupinách vyznačuje rozjařenou náladou, přehnaným optimismem, všeobecným tykáním a poplácáváním po zádech, je během nemnoha dní vystřídáno stadiem útlumovým, jež později přechází do stadia nepokrytého nepřátelství. Lidé se stávají vztahovačnými, agresivními, jsou zvýšeně sugestibilní. Stávají se introvertnějšími, klesá jejich otevřenost a vstřícnost. Změny se projevují jak v psychologických testech, tak v chování. V chování přibývá obranných prvků, ubývá očních kontaktů mezi lidmi, zvyšuje se význam osobního teritoria, které je prožíváno jako poslední zbytek soukromí a velmi intenzivně bráněno před průnikem ostatních. Skupina postižená ponorkovou nemocí dokáže některého svého člena i zcela vyobcovat. Ten je sice fyzicky přítomen, ale ostatními ignorován, takže upadá do deprese a pokusy o kontakt postupně vzdává. Prostředím, kde ponorková nemoc vznikne snadno a rychle, jsou také vězeňské cely. Jaké následky může mít, ukázal jeden případ z ruzyňské věznice. Do jedné cely byli umístěni čtyři mladiství vyšetřovaní pro různé druhy trestné činnosti. Byli ponecháni několik měsíců bez programu a prakticky bez dozoru. Jeden z nich byl recidivista, o němž se vědělo, že se ke spoluvězňům chová agresivně. Druhý byl označen ve spise jako „labilní osobnost“. Stalo se to, co nebylo těžké předpovědět. Nejméně psychicky odolný chlapec se stal obětí ostatních tří. Ti ho nejdříve týrali, pak nutili spáchat fingovanou sebevraždu a tu dokončili vraždou. Trestní odpovědnost nesli pouze pachatelé činu, v personálu věznice došlo pouze ke kádrovým změnám.

Šikana a agresivita mezi svěřenci zvláště v ústavech pro mládež jsou běžnými jevy a personál často rezignuje s pocitem, že se tomuto jevu nedá nijak čelit. Pokud však vedení ústavu přesto přijme opatření k zamezení vzniku těchto negativních jevů např. tím, že monitoruje prostory kamerovým systémem, je tato skutečnost napadena úřadem ombudsmana a soudem nařízeno systém demontovat. Po propuštění chovance z ústavní výchovy po dosažení zletilosti neudrhuje s ústavem již další kontakt a ústav nemá žádné další poznatky o jeho životě. Pokud klient nemá dobré rodinné zázemí, což ve většině případů neexistuje, tak se po odchodu z ústavu po dosažení zletilosti dostává do vztahového a existenčního vakua.

Výchovné ústavy se potýkají s podobnými problémy jako diagnostické ústavy – s chybějící koncepcí tohoto druhu výchovy, která musí reagovat na novou společenskou situaci, s nedostatečnou diferenciací jednotlivých zařízení, jež vede k tomu, že spolu žijí svěřenci, kteří by podle názorů pracovníků spolu žít neměli (a tak „narušenější“ svěřenci strhávají méně „narušené“), s nedostatečnou přitažlivostí stávajících zařízení pro nové pracovníky, s útoky svěřenců, jimž má málokdo odvahu preventivně bránit apod.

Díky kombinaci nepříznivě působících vlivů právě vypočtených se ústavní pobyt může stát vážným psychickým úrazem, traumatem, jež člověka dlouhodobě poznamená. Typickým následkem je pak neochota a neschopnost stýkat se s lidmi, kteří nebyli podobně postiženi. Postižený se cítí dobře jen ve společnosti těch, kteří prošli stejnou zkušeností.

4.4. Sociální prostředí vzniku šikany – škola, rodina, vojenské prostředí, zaměstnání a ostatní

Škola

Násilí ve školách se projevuje v největší míře formou tyranizování. Tyranizování (šikanování) je systematické a opakované sužování, trápení a ubližování. Může být vykonávané jednotlivcem nebo skupinou, obětí je zpravidla jednatel. Klíčovým bodem při tyranizování je rozdíl v moci tyranizátora a oběti.

Jak se dá poznat že je dítě šikanováno?

Dá se tak usoudit podle nepřímých známek, kterých si můžete všimnout. Dítě je často o přestávkách samo, ostatní o něj nejeví zájem, také během přestávky často vyhledává přítomnost učitelů. Má-li promluvit před třídou, je ustrašené a nejisté. Působí smutně až depresivně a zhoršuje se jeho prospěch ve škole, někdy dokonce náhle. Jeho věci jsou poškozené, znečištěné, případně rozházené, stejné je to s jeho oděvem. Mívá odřenin, škrábance nebo řezné rány, které nedokáže odůvodnit.

Mezi rodiči a často i pedagogy je velmi rozšířená představa, že ke zrodu šikanování jsou zapotřebí zcela výjimečné podmínky, např. přítomnost patologického sadisty a absence kázně. Omyl. Je důležité uvědomit si, že šikana může vzniknout v úplně normální skupině a agresory se mohou stát nejen normální, ale často i pedagogy velmi oblíbení žáci.

V každé školní skupině velmi brzy dojde k hierarchizaci jednotlivých členů skupiny – jedni jsou oblíbení více, jiní méně a téměř vždy se některý nešťastník (nebo nešťastníci) ocitnou na

tzv. sociometrickém chvostu. V odborné literatuře se takovýto jedinec označuje různě – obětní beránek, černá ovce, outsider... Při tradičním způsobu výchovy, která cíleně nepracuje se vztahy mezi žáky, každý jednotlivec, který se dostane na chvost skupiny, zakouší prvky šikanování, tzv. ostrakismus. Jde o mírné, převážně psychické formy násilí, kdy se okrajový člen necítí dobře – je neoblíben a neuznáván, občas se stává terčem drobných legráček...

Rodina

V obecné rovině je rodina prostředím, kde je dítě milováno a přijímáno, postavy rodičů, především matky, jsou vždy chápány jako milující. Přesto se v realitě velmi často setkáváme s rodinami, kde dítě nejen že není zahrnováno láskou, ale kde trpí, kde je dokonce týráno.

Na straně rodičů se může jednat o příčiny, které mají zdroj v jejich osobnosti, v jejich vlastním vývoji nebo kulturních a sociálních podmínkách, v nichž rodina žije. Vliv vlastních zkušeností z dětství jednoho či obou rodičů, které jsou pak podstatným činitelem jejich chování k vlastnímu dítěti. Vliv má také partnerský vztah rodičů k sobě navzájem i okolnosti, za nichž došlo k narození dítěte. Může se jednat o osoby, které jsou deviantní např. alkoholici, narkomani, násilnické či kriminální povahy. Násilí v rodině zahrnuje širokou škálu fyzického, sexuálního a emocionálně špatného zacházení jednoho člena rodiny s jiným členem rodiny. Rodina přitom sdružuje osoby, které se od sebe zpravidla velmi odlišují z hlediska fyzické síly, rozumové vyspělosti a sociálních zručností. Navíc vzhledem k tomu, že je rodina poměrně soukromým prostředím, do kterého není vidět, je vhodným prostředím pro rozvoj násilí.

Ve většině případů se ale snažíme a vychováváme své dítě správně, musíme si uvědomit, že i ono se může stát obětí šikany. A zde je velmi významné dříve vypěstované prostředí vzájemné důvěry. Zvyšuje totiž pravděpodobnost, že se nám dítě se svým trápením svěří. Rodiče by neměli v takovéto chvíli zklamat. Měli by vědět, že mluvit o podrobnostech svého ponižování a týrání je pro jejich syna nebo dceru velmi těžké. Měli by proto naslouchat, projevovat citovou podporu a brát všechno, co říká, zcela vážně. V některých případech se stává, že jsou rodiče úplně zaskočení. Často pak reagují nevhodně, tj. tvrdě, nedůvěřivě, nerozhodně nebo nejistě. Správný postoj je však pouze jeden - stát pevně v lásce za dítětem.

Co tedy udělat, abychom dítěti ještě více neublížili? Jak postupovat, abychom mu skutečně pomohli? Za prvé bychom měli dítěti poskytnout maximální oporu. Za druhé bychom se měli zorientovat ve vnějším obrazu šikanování. Dále je nutné zjistit, zda je škola schopná zajistit odbornou pomoc a podle toho se rozhodnout dále.

Vojenské prostředí

Se šikanou se můžeme setkat také ve vojenském prostředí, kdy se nejčastějším objektem šikany stávají nejmladší vojáci („bažanti“). Vojáci z vyššího řádu takzvaní mazáci si osvojují právo vstupovat do života svých mladších kolegů, znepříjemňovat jim ho a vymáhat na nich nejrůznější úkony. „Mazáci“ si vynucují na mladších aby jim nosili a samozřejmě i platili pivo, cigarety, aby jim odváděli peníze apod. Mazáci vytváří skupinu, aby těm co se vyhýbají jejich příkazům udělali – „hotové peklo“. Někteří silnější jedinci mohou toto brát jako přirozenou součást vojny, kterou každý musí projít, ale pro slabší jedince, kteří trpí už tím, že odešli z domova od rodiny, to může mít obrovský vliv na nerovnováhu v jejich psychice, což může skončit až sebevraždou.

Ukázka některých nejčastějších forem šikanování ve vojenském prostředí.

Např.

<i>Sahara a bufet</i>	šikanovaný musí přinést jídlo nebo pití, bez ohledu na denní nebo noční dobu.
<i>Metro</i>	šikanovaný představuje vlakovou soupravu v podzemní dráze, pod postelemi, pod každou z postelí pak hlásí název stanice.
<i>Kukačka</i>	šikanovaný je přinucen zavřít se do skříně, na povel otevřít dveře a kukat jako kukačka v hodinách.
<i>Koloběžka</i>	spícímu vojákovi se dá mezi prsty u nohou papír, který se posléze zapálí.
<i>Deka</i>	oběti se přehodí přes hlavu deka nebo spací pytel a poté ji skupina vojáků bije a kope. Represe nezřídka končí, až když oběť nejeví známky odporu.
<i>Hra na ptáka</i>	šikanující strčí nováčka do spacího pytle a vyhodí ho oknem z prvního patra s výkřikem: „Let’ ptáku!“.

Takovýchto forem šikanování jsou desítky, přičemž některé lze brát jako recesi, ale některé hraničí až s trestnou činností a hazardováním s lidskými životy.

Zaměstnání

Na pracovišti se mohou vyskytnout prakticky všechny formy násilí a agrese, přičemž převažuje agrese verbální, nepřímá a pasivní. Dominanci méně závažných ublížení na pracovištích lze vysvětlit větším rizikem odplaty pro agresora a větším počtem svědků jeho agrese. Zvláštním případem násilí na pracovišti je mobbing, jehož nevýhodou je především jeho nenápadnost a dlouhodobost.

Mobbing

Slovo *mobbing* pochází z anglického slova *to mob* = *vulgárně vynadat, vrhnout se na*. Pracovní lékařství hovoří o mobbingu až tehdy, pokud se na některou osobu útočí systematicky a po dlouhou dobu. Psychický teror vládne tam, kde se šikanování a intriky stávají rutinou. Švédský sociolog práce a průkopník mobbingu profesor Heinz Leymann (1995 in Huberrová) navrhl na základě intenzivních výzkumů následující definici. O mobbing se jedná tehdy, jestliže se na postiženého útočí alespoň jednou týdně a nejméně po dobu půl roku a útoky provádí jedna či více osob. Zjevně nejčastěji se mobbing vyskytuje mezi osobami stejného postavení. V rámci švédských výzkumů udalo 44 % dotázaných, že byli mobbováni kolegy, 37 % sužovali nadřízení a 9 % podřízení. Každá desátá oběť mobbingu dokonce musela bojovat proti stálé koalici složené z kolegů.

Příčiny a pohnutky. Spouštěcím mechanismem je vždy konflikt. Většinou celkem banální. Nová kolegyně má jiný systém zakládání spisů než tým. Jeden kouří, druhý ten modrý dým nenávidí. Paní A. ráda často větrá, zatímco paní B. je vždy potom velká zima. Prostě problémy, které se ve všední pracovní dny dnes a denně objevují. Je přirozené, že zdaleka ne každý konflikt vede k mobbingu. Od čeho se však nebezpečná a podrážděná nálada na pracovišti odvíjí? Mohou to být stres z přetížení, špatná organizace práce, jednotvárnost a nuda, špatný styl řízení, konkurenční tlak a strach z nezaměstnanosti.

Lidé z mobbingu mohou onemocnět psychicky i fyzicky. U přibližně dvojnásobného počtu osob, na které působí silný sociální stres se ve srovnání s osobami podléhajícími malému stresu projeví závažné psychosomatické obtíže. Mnohé výzkumy dokázaly, že společenská podpora

na pracovišti, zvláště pak ze strany spolupracovníků (a rovněž tak i nadřízených) omezuje stresové reakce a potažmo i míru depresí, nespokojenosti, ale také fyzických symptomů, jakými

jsou např. žaludeční vředy. Mobbing znamená určité vydělení se z kolektivu a postižené vystavuje extrémnímu sociálnímu stresu. O to závažnější jsou důsledky, které lze rozdělit do dvou hlavních skupin

- psychické následky: deprese, poruchy koncentrace, pochybnosti o sobě, stavy úzkosti až po psychiatrické syndromy s myšlenkami na sebevraždu
- psychosomatické následky: poruchy srdeční, poruchy krevního oběhu, svíravé pocity při dýchání, bolesti hlavy, šíje a zad, kožní onemocnění, onemocnění zažívacího traktu.

Psychický teror na pracovišti často vede k úplnému duševnímu a tělesnému vyčerpání.

Šikana a hrubosti šéfů vůči podřízeným s cílem zbavit se jich, nese pojmenování **bossing**.

Veškeré úmyslné, sexuálně motivované jednání, které uráží důstojnost zaměstnanců na pracovišti (sexuální počínání, vybízení k němu, sexuálně motivované tělesné dotyky, výroky jednoznačně sexuálního obsahu, apod.) zdomácnělo už i u nás pod jménem „*sexual harassment*“ (sexuální „harašení“, obtěžování). S úsilím o lásku, náklonností a erotikou však nemá sexuální obtěžování zhora nic společného. Hranice mezi flirtem, který je oběma stranami vítán a sexuálními útoky je naprosto zřetelná. Za sexuální obtěžování se pokládají tyto způsoby chování: - které si lidé nepřejí, které lidi urážejí a ponižují, které překračují vymezené hranice, při kterých musí ženy, jakmile odmítnou či se kriticky vyjádří, počítat s negativními následky.

Ještě před pár lety si nikdo pod těmito pojmy neuměl nic představit. Za krátkou dobu, zato však velmi rychlým tempem si toto téma získává prostor v médiích a setkává se přitom s obrovským zájmem. Mobbingu ve formě sexuálního obtěžování se týká to, co platí pro každou formu psychického teroru na pracovišti, čím dříve se reaguje, tím větší jsou šance. Čím déle oběti bezbranně snášejí obtěžování a šikanování, o to menší efekt budou mít i dobré obranné strategie.

5. Prevence šikany

Preventivní snahy jsou podpořeny neúměrným vzrůstem kriminality dětí a mládeže, zneužívání návykových látek, růstem agresivity, brutality, šikany, vandalismu. Na obranu proti všem těmto nežádoucím fenoménům již existuje celá řada preventivních programů realizovaných prostřednictvím státních i nestátních institucí a organizací.

Nejvýznamnějším prostředkem prevence je výchova dětí v rodinách a výchova dětí ve školách. Důležitým nástrojem je také sociální politika státu ovlivňující systém vzdělávání, zaměstnanost, stabilitu rodiny, fungování policejního a soudního aparátu a dalších institucí. Cílem prevence podle Matouška a Kroftové (1998) nemůže být pouhá absence sociálně patologických jevů, ale existence sociálně příznivého chování, což je chování, jež se neslučuje s protispolečenským jednáním. Prevence je nemyslitelná bez ohledu na hodnotovou orientaci dětí.

Podobně jako je tomu u jiných výchovných problémů, i v případě šikany platí zásada, že je účinnější, snadnější i levnější, zlu předcházet, než ho později odstraňovat nebo proti němu bojovat.

5.1. Primární prevence šikany

Uplatňuje se v situacích, kdy dosud k šikaně nedošlo. Spočívá v účinné a cílené výchově harmonické osobnosti dítěte. Počítá s informovaností dětí, rodičů i veřejnosti o šikaně. Základ tvoří preventivní aktivity na školách s cílem pěstovat zdravé sebevědomí, samostatnost, pozitivní myšlení o sobě, a to metodou her, povzbuzující družnost, oslabující plachost. A dále s cílem nácviku jednání v konfliktních situacích. Výchova k „násilí“ je rovněž preventivní formou šikany s cílem obstát ve fyzickém střetu a to metodou výcviku k překonávání únavy a nepohodlí, k nebojácnosti, otužilosti a tělesné zdatnosti. Situace, kdy agresor přepadne, zraní a oloupí oběť na rušné ulici a nikdo se nepokusí mu v činu zabránit, není vždy způsobena lhostejností nebo strachem přítomných, ale i jejich bezradností a nezkušeností s fyzickým střetem.

5.2. Sekundární prevence šikany

Uplatňuje se v případech, kdy prokazatelně už k šikaně došlo a kde musí být uplatněna taková opatření k nápravě, aby se problémy neopakovaly. K těmto opatřením patří

- včasná diagnostika (zjištění šikany, rozpoznání varovných signálů),
- bezodkladné vyšetření a řešení šikany,
- pedagogická opatření (represivní i „léčebná“),

- výchovná práce s potencionálními agresory, pozorně je sledovat, ale provinění nepřipomínat,
- tlumit agresivní sklony, zakročit při prvním náznaku recidivy,
- pochválit při zvládnutí impulsivity v provokující situaci,
- zaměstnat vhodnou činností, učit sociálním dovednostem.

Šikana se nesmí tolerovat. Pokud bude dáno jasně najevo agresorům, jaké budou postupy a následky, pak se oběti budou cítit bezpečněji a agresori a jejich pomocníci budou mít jasný signál – tak to ne! Hlavní podíl na prevenci šikany má škola i rodina, jejich vhodné výchovné působení i jejich vzájemný vztah. Děti by měly být preventivně na šikanu připraveny, neměly by se bát říci o šikaně rodičům a rovněž rodiče by se měli s důvěrou obrátit na učitele nebo na příslušnou poradnu. Šikana se stává nebezpečně aktuální formou antisociálního chování v naší společnosti. Boj proti ní je společným úkolem pedagogů, rodičů, veřejnosti – nás všech.

Novinkou v oblasti sekundární sociální prevence a také jistou formou integrace mládeže s rizikovým chováním byl vznik projektu LATA (= laskavá alternativa trestu pro adolescenty). Toto Studentské sdružení pro pomoc rizikové mládeži je tvořeno zejména dobrovolníky z řad vyšších odborných nebo vysokých škol zaměřených na sociální práci, dále odborníky jako právník a psycholog. Klientem mohou být mladiství nebo mladí dospělí ve věku 15 –21 let, kteří mají konfliktní vztah s rodiči, mají obtíže se zvládnutím školy, inklinují k rizikovým skupinám. Někteří jsou v situaci, kdy jsou vyšetřováni na svobodě pro spáchání nějakého trestného činu nebo se vrátili z výkonu trestu a hledají cestu k navrácení se do běžného života.

5.3. Terciální prevence šikany

= následná péče, postpenitenciární péče

Otázka úspěšné resocializace a tedy i integrace jedinců s poruchami chování je v mnohém závislá právě na úrovni péče, kterou je společnost schopna poskytnout mladému člověku po jeho návratu ze zařízení pro výkon ústavní či ochranné výchovy či z výkonu trestu odnětí svobody. Nemá-li jedinec zajištěné dostatečně kvalitní zázemí – bydlení, práci, není-li mu poskytnuta pomoc při řešení řady situací, na které není připraven nebo je vůbec neumí řešit, zvláště u jedinců, kteří prožili v ústavní péči více let, dochází velmi brzy k recidivě sociálně patologického chování.

O to významnější je vznik Centra sociální prevence v Brně, zřízené Magistrátem města Brna, v roce 1993, které jako první v republice začalo realizovat „metodu dobrého startu“ pro ty mladistvé a mladé dospělé, kteří by po ukončení pobytu v převýchovných zařízeních zřejmě skončili na ulici.

ZÁVĚR

Závěrem bych chtěl uvést, že na základě mých zjištěných poznatků vyplývá, že agresori nemají žádné vědomé pocity viny, netrápí se skutečností, že někomu ublížili, a zasloužený trest vnímají často jako křivdu. Těmto jedincům znásilňujícím slabé chybí jakýkoliv náhled na nemorálnost jejich jednání. Na základě těchto poznatků jsem zjistil, že agresori nejsou v drtivé většině nemocní sadističní psychopati, ale že morální slepota těchto lidí je způsobena jejich sobeckou a soběstřednou orientací. Vytěšňují realitu, protože se odmítají vidět jako nelítostné tyrany, kteří bijí a mučí slabé a bezmocné, dokonce svalují vinu na svoji oběť, což lze označit jako racionalizaci.

Častými příčinami současné agresivity jsou reakce na domácí a školní frustraci, vliv odosobněného prostředí velkých aglomerací či právě prostředí výchovných a diagnostických ústavů, ale i celého moderního životního stylu. Je to zejména nuda, touha po nových zážitcích, zvědavost, tlak kolektivu, nevhodná výchova, citový chlad nebo problémy v rodině, spory rodičů, hádky, jejich osobní problémy, které se často řeší před dětmi – agresory. Také i zde je živná půda pro rozvoj a počáteční kořeny šikany a nevhodného chování.

Současná doba je dobou všeobecného rozkladu autority ve všech společenských vrstvách. Nebezpečí vždy spočívalo a spočívá v tom, že silní jedinci byli a jsou schopni překročit hranici násilí, kterou se ostatní bojí přerušit a tím se vlastně stávají předmětem obdivu. Právě v současné době je tato schopnost prvkem, který zajišťuje narušeným jedincům vůdčí postavení v kolektivech.

RESUMÉ

Úvod obsahuje uvedení do dané problematiky a vymezení hypotéz.

První kapitola obsahuje definice pojmů agrese, agresivita a hostilita. V druhé kapitole jsou obsaženy teorie agrese, kde biologové, psychologové a etologové popisují své názory na vznik a původ agrese, mimo jiné například teorie Freudova psychoanalytického výkladu, frustrační a motivační teorie, teorie sociálního vlivu a učení, etologická teorie Lorenzova nebo teorie chromozomálních aberací. Třetí kapitola uvádí některé definice šikany, příčiny a podmínky vzniku, stupně intenzity, formy a důsledky. Ve čtvrté kapitole popisují osobnost agresora, oběti a sociální prostředí jako výchovné a diagnostické ústavy, školní, rodinné, vojenské a pracovní prostředí. V páté kapitole se soustřeďují na prevenci primární, sekundární a terciální.

V závěru se vracím k pracovním hypotézám uvedených v úvodu a potvrzuji, že šikana je celospolečenským problémem, kterým je třeba se zabývat a řešit ho.

ANOTACE

DUFEEK, Jan. Příčiny a projevy šikany mezi mladistvými svěřenci v zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy. (Bakalářská práce). Brno: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně a Institut mezioborových studií Brno, 2005. 43 s.

Tato bakalářská práce je zaměřena na problematiku příčin a projevů šikany mezi mladistvými svěřenci v zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy. Jejím cílem je shrnout nejdůležitější otázky týkající se patologického jevu šikana a možné způsoby řešení tohoto problému.

Autor popisuje a vymezuje základní pojmy a teorie, prostředí vzniku šikany a navrhuje možné způsoby prevence.

Klíčová slova:

Agrese, šikana, teorie agrese, aktéři šikany, prostředí šikany.

This bachelor thesis is focused at problems causes and expressions among young wards in establishment for institutional and preventive education. Main goal this work is summarise the most important questions concerning pathological fenomenon of vexation and possible ways solution this problem.

The autor describes and defines basic conceptions and theory, place of rising vexation and suggests possible methods prevention.

Key words:

Aggression, vexation, theory of aggression, actors of vexation, place of vexation.

LITERATURA

- Atkinsonová, R.a kol. Psychologie. Praha: Viktorie publishing, 1995. ISBN 80-85605-35-X.
- Budínská, M. Hrozivý fenomén zvaný šikana. Závislosti a my, 2001, č.9.
- Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. ISBN 80-902614-1-8.
- Dokoupilová, R. Poměrně nový prvek v chování dětí je šikana. Učitelské noviny, 1995, roč. 98, č.6.
- Drvota, S. Od zvířete k člověku. Praha: Panorma, 1979.
- Fromm, E. Anatomie lidské destruktivity. Praha: Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-232-4.
- Huberová, B. Psychický teror na pracovišti – mobbing. Neografia, 1995. ISBN 80-85186-62-4.
- Kolář, M. Skrytý svět šikanování. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-123-1.
- Kolář, M. Bolest šikanování. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-513-X.
- Lorenz, K. Takzvané zlo. Praha: Academia, 2003.
- Matoušek, O. Kroftová, A. Mládež a delikvence. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-226-2.
- Matoušek, O. Ústavní péče. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995. ISBN 80-85850-08-7.
- Nakonečný, M. Encyklopedie obecné psychologie. Praha: Academia, 1997.
- Řezáč, J. Sociální psychologie. Brno: Paido, 1998. ISBN 80-85931-48-6.
- Říčan, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. Praha: Portál, 1995. ISBN 80-7178-049-9.
- Spurný, J. Psychologie násilí. Praha: Eurounion, 1996. ISBN 80-85858-30-4.
- Výrost J., Slaměník I. Aplikovaná sociální psychologie II, Praha: Grada, 2001.
- Výrost J., Slaměník I. Sociální psychologie. Praha: ISV, 1997. ISBN 80-85866-20-X.
- Vymětal, J. Pojem agresivity v psychologii a psychiatrii. Československá psychologie, 1994, č.3.
- Zvolsky, P. Genetika v psychiatrii. Praha: Avicenum, 1973. ISBN 08-066666-73.

<http://www.ceskaskola.cz/>

<http://sweb.cz/sikana.os>

<http://sweb.cz/personjm/text.htm>

<http://www.seminarky.cz>

Příloha č.1 Režim dne v diagnostickém ústavu

REŽIM VŠEDNÍHO DNE V DIAGNOSTICKÉM ÚSTAVU

6:00	Budíček
6:10 – 6:20	Hygiena, převlékání
6:20 – 6:40	Snídaně
6:40	Odjezd na pracoviště nebo odchod do učeben. (Skupiny se v obou typech činnosti střídají)
13:15 - 14:00	Návrat z pracoviště, resp. z učeben, hygiena, převlékání
14:00 – 14:30	Oběd
14:30 – 14:45	Hodnocení dopoledních programů s bodováním
14:45 – 15:00	Přestávka
15:00 – 16:30	Komunita všech skupin s psychologem a etopedem
16:30 – 16:45	Přestávka
16:45 – 18:00	Činnost podle plánu vychovatele (vycházka, poslech hudby)
18:00 – 18:30	Večeře
18:30 – 19:30	Sezení skupiny s jejím vychovatelem
19:30 – 20:00	Sledování televizních zpráv
20:00 – 20:30	Příprava klubového programu na další den
20:30 – 20:50	Druhá večeře
20:50 – 21:10	Hodnocení odpoledních činností s bodováním
21:10 – 21:20	Volno
21:20 – 21:35	Hygiena
21:35	Nástup a společný přesun do ložnic
21:45	Večerka

Příloha č.2 Normy nyní platné v České republice

Zákon o působnosti orgánů ČR č.129/1975 Sb., upravuje činnost státních orgánů pověřených péčí o dítě. Jednou z povinností tohoto orgánu je zjišťování poměrů dětí a navrhování ústavní výchovy, resp. zjišťování poměrů mladistvých před návrhem na ochrannou výchovu nebo v rámci trestního řízení.

Zákon o rodině č. 94/1963 Sb., deklaroval zájem společnosti na řádné výchově dětí, upravil práva státní správy a práva rodičů v případech rozhodování o rizikové mládeži. Zákon zavedl instituty předběžného opatření a pěstounské péče. Stanovuje jako podmínky nařízení ústavní výchovy vážné ohrožení výchovy (zanedbáváním ze strany rodičů, jinak nevhodným výchovným přístupem nebo nemohou-li rodiče z jiných vážných důvodů výchovu řádně zabezpečit) nebo již existující vážné narušení dítěte. Ústavní výchova se nařizuje nejvýše do osmnácti let a může být soudem prodloužena do devatenácti let. Navrhovat a zrušit ji může jen soud. Donedávna mohl podle zákona o rodině místní úřad v rámci předběžného opatření dítě umístit do ústavu. Nález **Ústavního soudu ČR č. 72/1995 Sb.**, však rozhodl, že příslušný paragraf zákona o rodině je v rozporu s vyšší právní normou – Listinou základních práv a svobod, která stanovuje, že práva rodičů vůči dětem může omezit jen soud. Soud tedy na návrh obce musí do 24 hodin od podání návrhu rozhodnout o předání dítěte do ústavu v rámci tzv. předběžného opatření. O předběžném opatření proto dnes může rozhodovat jedině soud.

Poslední novela zákona o rodině z roku 1998 v § 46 stanovuje, že soud je povinen před nařízením ústavní výchovy přezkoumat, zda výchovu dítěte nelze zajistit náhradní rodinnou péčí, která má přednost před výchovou ústavní. „Pominou-li po nařízení ústavní výchovy její důvody nebo lze-li dítěti zajistit náhradní rodinnou péči, soud ústavní výchovu zruší,“ praví novela doslova. Poslední novela zákona o rodině dále zavádí termín sociálně právní ochrana dítěte a stanovuje jako orgány této ochrany místní a obecní úřady.

Zákon o sociálním zabezpečení č. 100/1988 Sb. definuje, jak má být v rámci sociálních služeb poskytována sociálně právní ochrana, výchovná a poradenská péče občanům, kteří si kvůli svému stavu nebo věku nejsou schopni zajistit naplnění svých základních životních potřeb.

Vyhláška MŠ ČSR o školských zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy č. 64/1981 Sb., definuje typy těchto zařízení a jejich činnost. Kromě diagnostických a výchovných ústavů pro děti a mládež umožňuje existenci výchovných ústavů se zvýšenou péčí, výchovných ústavů s ochranným režimem a výchovných ústavů s léčebným režimem.

Zákon ČNR o působnosti orgánů ČSR v sociálním zabezpečení č.114/1988 Sb., upravuje působení všech stupňů státních orgánů v záležitostech týkajících se rizikové mládeže. Stanovuje postup navrhování ústavní výchovy, postupy v péči o děti a mladistvé propuštěné z ústavů, případně z vězení a předpisuje způsob evidování rizikové mládeže.

Vyhláška MPSV ČR, kterou se provádí zákon o sociálním zabezpečení a zákon ČNR o působnosti orgánů ČSR v sociálním zabezpečení č. 182/191 Sb., upravuje podmínky výkonu soudem nařízené ústavní výchovy a ochranné výchovy.

Zákon o školských zařízeních č. 395/1991 Sb., upravuje možnost diagnostických pobytů dítěte a mladistvého v diagnostických ústavech na žádost zákonných zástupců (tzv. dobrovolné pobyty).

Dále **Trestní zákon č. 140/1961 Sb.**, definuje trestní odpovědnost, trestné činy a trestní sankce. Hlava VII. Obsahuje zvláštní ustanovení o stíhání mladistvých.

Trestní řád nebo Zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním určuje závazné postupy vyšetřování a stíhání trestných činů. Hlava XIX. upravuje řízení proti mladistvým.

Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně-výchovné péči ve školských zařízeních. Zákon upravuje činnost školských zařízení zabývajících se preventivní výchovnou péčí a zařízení, v nichž se provádí ústavní a ochranná výchova. Vymezuje pravomoci zařízení vůči nezletilému a jeho rodičů. K realizaci výchovné péče jsou svěřenci umísťováni pouze prostřednictvím diagnostických

ústavů. Tyto ústavy zřizuje Ministerstvo školství. Zákon omezuje počet (2-6) a věk (5-10 let) svěřenců výchovných skupin v jednom výchovném ústavu. Zařízení náhradní výchovné péče

mohou zřizovat kromě ministerstva a krajských úřadů i jiné právnické a fyzické osoby; ústavní a ochrannou výchovu lze provádět pouze v zařízeních zapsaných do rejstříku školských právnických osob a školských organizačních součástí.

Ústava ČR, Zákon č. 1/1993 Sb., stanovuje nadřazenost mezinárodních smluv o lidských právech a základních svobodách, jimiž je naše republika vázána, nad našimi zákony. Za součást ústavního pořádku prohlašuje Listinu základních práv a svobod. Čtvrtá hlava definuje soustavu jednoho ze tří pilířů státní moci – soudů.

Listina základních práv a svobod, Zákon č. 2/1993 Sb., Ta mj. nepřipouští trest smrti, nepřipouští mučení, nelidské nebo ponižující zacházení a tresty. U osob podezřelých z trestného činu stanovuje způsob zadržení a vzetí do vazby. Každý má právo na zachování lidské důstojnosti, cti pověsti a na ochranu dobrého jména. Každý má právo na ochranu před neoprávněným shromažďováním, zveřejňováním nebo jiným zneužíváním údajů o své osobě. Dále je deklarováno právo na vlastnění majetku, na nedotknutelnost obydlí, na zachování listovního tajemství, na svobodu pohybu, svobodu myšlení, náboženskou svobodu. Jsou zde vypočítána politická práva. V hlavě třetí jsou práva národnostních a etnických menšin, mj. právo na vzdělávání v jazyce menšiny, právo používat tohoto jazyka v úředním styku.

Některé mezinárodní normy

Úmluva o právech dítěte z r.1989 vydaná OSN (přijata i naším státem, viz. Sbírka zákonů, ČSFR, částka 22, 1991) obsahuje kodex základních práv dítěte, a to občanských politických, sociálních i kulturních. Dítětem je myšlena každá lidská bytost mladší než 18 let.)

Úmluva proti mučení a jinému krutému, nelidskému či ponižujícímu zacházení nebo trestání vydaná v r. 1984 OSN (u nás vstoupila v platnost jako zákon č. 143/1998 Sb.).